ESCR
वर्ष पुस्तक २०२१

नेपालको सुदूरपश्चिममा मुक्त हलियाको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अवस्था

Felm 1859

EUROPEAN UNION

यो परियोजना युरोपेली संघ द्वारा वित्तिय सहयोग प्राप्त हो ।

THE LUTHERAN WORLD FEDERATION
Department for World Service

Ministry for Foreign Affairs of Finland

नेपालको सुदूरपश्चिममा मुक्त हलियाको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अवस्था
ESCR वर्ष पुस्तक २०२१

मानवअधिकार तथा सामजिक रूपान्तरण अभियान, नेपाल
(काहुरास्ट), नेपाल

प्रकाशनः
मानवअधिकार तथा सामाजिक रूपान्तरण अभियान (काहुरास्ट), नेपाल
(सन् २०२० देखि आर्थिक तथा सामाजिक परिषदसंग विशेष परामर्शदातृ हैसियतमा रहेको संस्था)

सहकार्य तथा प्राविधिक सहयोगः
फिनिश एभान्जेलिकल लुथरन मिशन (फेल्म नेपाल र फेल्म मुख्यालय)
लुथरन वर्ल्ड फेडरेशन नेपाल
राष्ट्रिय मुक्त हलिया समाज महासंघ नेपाल

वित्तिय सहयोगः
युरोपेली संघ र वैदेशिक मामिला मन्त्रालय फिनल्याण्ड

संस्करणः पहिलो सन् २०२२
छपाइः ३०० प्रति
भाषाः नेपाली
लेखकहरुः डा. निको हुमालिस्तो, श्री सरला महर्जन, डा. सुवास गुरुङ, श्री हरी सिंह बोहरा

अस्वीकरणः यो वर्ष पुस्तक युरोपेली संघको वित्तिय सहयोगमा तयार गरिएको हो । यस पुस्तकमा संलग्न सबै जानकारी तथा परिणाम, व्यक्त व्याख्या तथा निष्कर्ष युरोपेली संघका मतको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् [१]। यस परियोजनाका साझेदारले यसको पुर्ण जिम्मेवारी लिन्छन् ।

डिहाइन तथा प्रकाशनः
मिडियास्केप प्रा. लि.

सर्वाधिकार: © मार्च २०२२ मानवअधिकार तथा सामाजिक रूपान्तरण अभियान (काहुरास्ट), नेपाल
कभर पेजको फोटो क्याप्शन: गौतमी सार्की (बायाँ) र धर्म सार्की (दायाँ) कञ्चनपुर जिल्लाको भ्रामदेव गाउँमा परिवर्तनशील शिक्षा कार्यक्रममा आफ्नो साक्षरता सीप विकास गर्दै। उक्त कार्यक्रम युरोपेलीसंघको आर्थिक सहयोगमा, नेपालमा लोकतान्त्रिक राजनीतिक सहभागिताका लागि सामूहिक वकालत र मानवअधिकार अभियानमार्फत मुक्त हलियाहरूको सम्मानजनक जीवन सुदृढ – अधिकार परियोजनाद्वारा सञ्चालन भएको थियो।

कभर फोटोको सर्वाधिकारः © निकिता केसी

---

[१] युरोपेली संघका सदस्य राष्ट्रहरूले आफ्नो ज्ञान, स्रोत र गन्तव्यलाई एकसाथ जोड्ने निर्णय गरेका छन् । सँगै, तिनीहरूले सांस्कृतिक विविधता, सहिष्णुता र व्यक्तिगत स्वतन्त्रता कायम राख्दै स्थिरता, लोकतन्त्र र दिगो विकासको क्षेत्र निर्माण गरेका छन् । युरोपेली संघ आफ्ना उपलब्धिहरू र आफ्ना मूल्यहरू आफ्नो सिमाना बाहिरका देशहरू र मानिसहरूसँग साझा गर्न प्रतिबद्ध छ ।

मानननीय शशी श्रेष्ठ
मन्त्री
भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय
सिंहदरवार, काठमाडौं ।

नेपाल सरकार
Government of Nepal

Hon. Shashi Shrestha
Minister
Ministry of Land Management, Cooperatives and Poverty Alleviation,
Singhadurbar, Kathmandu

प.सं. :
च.नं. :

शुभकामना सन्देश

नेपाल सरकारले २०६५ भाद्र २१ गते पश्चिम नेपालमा बाँधाश्रम तथा दासप्रथाको अवशेषको रुपमा रहेको हलिया प्रथाको अन्त्य घोषणा गरेको झण्डै एकदशक भन्दा बढि समय बितिसकेको छ । हलिया मुक्तिको घोषणा पश्चात सरकारले मुक्त हलियाहरुको तथ्यांक संकलन, प्रमाणीकरण, वर्गीकरण र पुनःस्थापनको कार्यक्रम अघि बढाएको सबैलाई जगजाहेर नै छ। पुनःस्थापनाको समयावधि लम्बिदै जाँदा मुक्त हलियाहरुको व्यवस्थापन, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आयआर्जन, दिगो जिविकोपार्जन, सामाजिक सशक्तिकरण र समावेशीकरण सम्बन्धी मुद्धाहरु समाधानका क्रममा देखा परेका जटिलताहरुका बावजुद पनि नेपाल सरकारले निरन्तर प्रयास गर्दै आइरहेको छ । समाजमा सबैभन्दा पछाडि पारिएको मुक्त हलिया समुदायको सामाजिक न्याय सहितको दिगो पुनःस्थापना, गरिबी र अभावबाट मुक्त गरी राज्यको मूलधारमा ल्याउन सके मात्र गणतान्त्रिक नेपालले सार्थकता र पूर्णता पाउने देखिन्छ ।

यी सबै तथ्यलाई मध्यनजर गरी यस मन्त्रालयले मुक्त हलियाहरुको समस्या समाधानका लागि हालै अध्ययन समिति गठन गरेर कार्य प्रक्रिया अघि बढाएको छ । अध्ययन समितिको प्रतिवेदनका आधारमा मन्त्रालयले पुनःस्थापना लगायत शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आयआर्जन, दिगोजिविकोपार्जन, सामाजिक सशक्तिकरण र समावेशीकरणका मुद्धाहरु सम्बोधन गर्न मन्त्रालय प्रतिबद्ध रहेको छ ।

अन्तमा, मुक्त हलियाहरुका सम्पूर्ण गतिविधिहरु समेटेर मुक्त हलियाको क्षेत्रमा भए गरेका कार्यहरुलाई व्यवस्थित दस्तावेजीकरण गर्ने उद्देश्य लिई **सुदुरपश्चिम प्रदेशका मुक्त हलियाहरु र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अवस्था** नामक वार्षिक पुस्तिका प्रकाशन गर्न लागेको जानकारी पाउँदा मलाई खुशी लागेको छ, जुन काम आफैंमा रचनात्मक र प्रशंसनीय छ । यस किसिमका रचनात्मक कार्यहरुमा मन्त्रालयको सदा साथ सहयोग रहने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै प्रकाशक संस्थाहरुलाई हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दै उत्तरोत्तर प्रगतिको कामना व्यक्त गर्दछु ।

धन्यवाद ।

शशी श्रेष्ठ
मन्त्री

१४ चैत्र, २०७८

धन्यवाद ज्ञापन

ESCR वर्ष पुस्तक २०२१, यहाँ नाम उल्लेख गरेरै नसकिने संख्यामा व्यक्तिहरूको सहभागिता र सहयोग बिना सम्भव हुने थिएन । यद्यपि, हामी उहाँहरू सबैप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्दछौं ।

मुक्त हलिया सशक्तिकरण परियोजना-अधिकार अन्तर्गत प्रकाशन सम्भव भएको यो वर्ष पुस्तक सार्वजनिक गर्नमा वित्तिय सहयोग गरेकोमा काहुरास्ट, युरोपेली संघ (EU) लाई हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछ ।

हामी सल्लाहकार नरेन्द्र डंगोलले यस पुस्तकमा तथ्याङ्क विश्लेषणमा प्रदान गर्नुभएको विशेषज्ञताको उच्च रूपमा प्रसंशा गर्दछौं । यसबाहेक, अधिकार परियोजनाको प्राविधिक सल्लाहकार समूह (TAG) ले वर्ष पुस्तकमा निरन्तर मूल्यवान प्रतिक्रिया र प्रयत्न प्रदान गरेकोमा हामी प्रसंशा गर्छौं ।

ESCR वर्ष पुस्तक २०२१ अधिकार परियोजना टोलीको कडा परिश्रमको परिणाम हो । तसर्थ, हामी अधिकार टोलीको सम्पूर्ण समुहलाई यस प्रतिवेदन ल्याउनको लागि अथक प्रयास र समर्पणको लागि धन्यवाद दिन चाहन्छौं । फिनिश एभान्जेलिकल लुथरन मिशन (फेल्म नेपाल र फेल्म मुख्यालय), लुथरन वर्ल्ड फेडरेशन नेपाल, काहुरास्ट र राष्ट्रिय मुक्त हलिया समाज महासंघ नेपालका सबै सहकर्मीहरूलाई पनि तथ्य पत्ता लगाउने र प्रतिवेदनमा योगदान गर्नमा सक्रिय संलग्नताको लागि हाम्रो विनम्र धन्यवाद छ ।

अन्तमा, हामी सबैलाई ESCR वर्ष पुस्तक २०२१ ल्याउन सहयोग र समन्वयको लागि धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छौं ।

संयुक्त बिज्ञप्ति

नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशमा मुक्त हलियाको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको अवस्था

यो संयुक्त विज्ञप्तिमा युरोपेली संघ (EU) र फिनल्याण्डको परराष्ट्र मन्त्रालयको संयुक्त वित्तिय सहयोगमा 'मुक्त हलिया सशक्तीकरण परियोजना' को कन्सोर्टियम (सामुहिक) साझेदारको रूपमा एकसाथ आउन पाउँदा हामी धेरै खुसी छौं । सुदूरपश्चिम प्रदेशमा हलियाको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार (ESCR) लाई कसरी कार्यान्वयन गरिन्छ भन्ने अनुभवात्मक रूपमा पर्याप्त बुझाइ प्रदान गर्ने भएकाले यो मानवअधिकार वार्षिक पुस्तक २०२१ यस परियोजनाको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कोसेढुङ्गा हो ।

तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा हलिया समुदायका अधिकारकर्मीको सक्रिय सहभागिताले अनुसन्धान सम्भव भएको हो । नविन प्रकृतिको मोबाइल एप मार्फत सङ्कलन गरिएको तथ्याङ्क राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार उपकरणहरूमा तोकिए बमोजिम सबै हलियाहरूलाई स्वास्थ्य, शिक्षा, काम र आवासमा सम्मानित विकासको अधिकार सुनिश्चित गर्न तथ्यमा आधारित नीति सिफारिसहरू निर्माण गर्ने कुञ्जी हो ।

२०२१ को ESCR वर्ष पुस्तक अघिल्लो वार्षिक पुस्तकहरूमा प्राप्त ज्ञान र शासनमा विभिन्न मापदण्डमा कर्तव्य वहन गर्ने अधिकारीहरू र अधिकार वाहक हलियाबीचको विविध सम्बन्धहरूमा निर्मित छ । यहाँ, हामी सकारात्मक प्रतिक्रिया र हामीले प्राप्त गरेको सहयोग, विशेष गरी, सम्बन्धित गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्ला स्तरका अधिकारीहरूसँग नजिकको समन्वय र सहकार्यप्रति आभार व्यक्त गर्न चाहन्छौँ।

संघीय स्तरमा नेपालका कुनाकुनामा बसोबास गर्ने हलियाको मानवअधिकार अवस्थाको छानबिन गर्न राष्ट्रिय स्तरको कार्यदल गठन भएको थाहा पाउँदा हामी हर्षित भएका छौं । हाम्रो कार्य क्षेत्रहरूमा तथ्य खोजी कार्यमा राष्ट्रिय स्तरको कार्यदललाई सहजिकरण गर्न पाउनु हाम्रो सौभाग्य थियो । भविष्यमा यस्ता राष्ट्रिय, सङ्घीय र प्रादेशिक पहलहरूसँग हाम्रो सम्बन्ध सुमधुर बनाउने र हलिया, विशेषगरी महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र दलितहरूको जीवनस्तर उकास्न स्थानीय तहका आयोजना तथा कार्यक्रमहरूलाई दिगो बनाउन संयुक्त रूपमा काम गर्ने आशा राख्दछौँ ।

अन्तमा, हामी 'मुक्त हलिया सशक्तीकरण परियोजना' लाई संयुक्त वित्तिय सहयोग गर्ने युरोपेली संघ र यसको सहयोगको लागि नेपाल आउने युरोपेली संघको प्रतिनिधिमण्डलप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छौँ साथै युरोपेली युनियनसँग यस्तै धेरै अर्थपूर्ण पहलहरूमा सहकार्य गर्ने आशा गर्दछौं । सुदूरपश्चिम र कर्णाली प्रदेशका विविध हलिया समुदायको मानवअधिकार अवस्थाको बारेमा निष्कर्षमा पुग्नको लागि मिहिन तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न हामीलाई सहयोग गर्न आफ्नो बहुमूल्य समय दिनुहुने र व्यक्तिगत अनुभवहरू बाँड्ने प्रत्येक व्यक्तिलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौँ ।

युहा भाल्टा	**विष्णु पुकार श्रेष्ठ**	**डा. विजया बज्राचार्य**	**इश्वर सुनार**
कन्ट्री डाइरेक्टर,	अध्यक्ष,	कन्ट्री डाइरेक्टर,	अध्यक्ष,
फेल्म नेपाल	काहुरास्ट नेपाल	लुथरन वर्ल्ड फेडरेशन	राष्ट्रिय मुक्त हलिया समाज महासंघ नेपाल
Felm 1859	CAHURAST	THE LUTHERAN WORLD FEDERATION NEPAL	

k|Ssyg

व्यक्ति र समुदायको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक (ESC) अधिकारको सुनिश्चितता हुनु अघि मानवअधिकारको पूर्ण सम्मान हुन सक्दैन भन्ने कुरा हामी सबैको जानकारीमा छ । त्यसैले, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (NHRC) ले पनि विशेष गरी समाजका सीमान्तकृत र कमजोर सामाजिक र सांस्कृतिक समूहहरूको ESC अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न प्राथमिकता दिएको छ । त्यसपछिको उपायको रूपमा, नेपालमा ESC अधिकारहरूको अनुगमनका लागि सूचकहरू विकसित गरिएका छन् ।

बँधुवा मजदुरको रुपमा रहेका मुक्त हलिया जो नेपालको सबैभन्दा सीमान्तकृत समुदाय मध्ये एक हुन्, उनीहरुको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक (ESC) अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले मानवअधिकार तथा सामाजिक रूपान्तरण अभियान (काहुरास्ट नेपाल) ले फेल्म नेपाल, लुथरन वर्ल्ड फेडरेशन नेपाल र राष्ट्रिय मुक्त हलिया समाज महासंघ, युरोपेली संघ र फिनल्याण्डको परराष्ट्र मन्त्रालयको वित्तिय सहायतामा मुक्त हलिया सशक्तीकरण परियोजना (अधिकार) मार्फत साझेदारी गरेको छ ।

नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशका सामुदायिक अनुगमनकर्ताहरूद्वारा गरिएको ESC अधिकार अनुगमनको प्रमाणमा आधारित नतिजाहरू समावेश गर्ने ESCR वर्ष पुस्तक २०२१ साझा गर्न पाउँदा यस संस्थालाई असाध्यै खुसी लागेको छ । ESCR वर्ष पुस्तक २०२१ ले चार प्रमुख ESC विषयगत अधिकारहरू - शिक्षाको अधिकार, स्वास्थ्यको अधिकार, मर्यादित कामको अधिकार र आवास तथा पुनःस्थापनाको अधिकार अन्तर्गत सुदूरपश्चिम प्रदेशका पाँच जिल्लाका १५ पालिकाको हलियामा महिला र अपाङ्गता भएका व्यक्तिमा विशेष ध्यान केन्द्रित गरी मुक्त हलियाको अवस्था प्रस्तुत गर्दछ ।
वर्ष पुस्तक २०२१ को ESC अधिकार दस्तावेज र विगतका वर्षहरूबाट सिकेका अनुभव र पाठहरूको प्रयोगमा आधारित छ । यस प्रकाशन शृङ्खलाको निरन्तरता तथ्याङ्क गणनाकर्ताहरू र तथ्याङ्क प्रदायकहरू सहित परियोजनाहरूको ESCR टोलीका सबै सदस्यहरूको गहन प्रयासले सम्भव भएको हो ।

बिष्णु पुकार श्रेष्ठ,
अध्यक्ष, काहुरास्ट नेपाल

; HfKt

CAHURAST: Campaign for Human Rights and Social Transformation (मानवअधिकार तथा सामाजिक रूपान्तरण अभियान)

CEDAW: Committee on Elimination of All Forms of Discrimination (सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन समिति)

ESC: Economic, Social and Cultural (आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक)

Felm: Finnish Evangelical Lutheran Mission (फिनिश एभान्जेलिकल लुथरन मिशन)

GBV: Gender Based Violence (लैंगिक हिंसा)

HHs: Households (घर धुरीहरु)

HQ: Headquarter (मुख्यालय)

ICESCR: Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारमा सहमति पत्र/करारनामा)

ID: Identity Card (परिचय पत्र)

LWF: Luthern World Federation (लुथरन वर्ल्ड फेडरेशन)

NGO: Non-Governmental Organization (गैर सरकारी संस्था)

NHRC: National Human Rights Commission (राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग)

NLSS: Nepal Living Standards Survey (नेपाल जिवनस्तर सर्वेक्षेण)

OHCHR: Office of the High Commissioner for Human Rights (मानवअधिकार उच्च आयुक्तको कार्यालय)

OPMCM: Office of the Prime Minister and Council of Ministers (प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय)

PIL: Public Interest Litigation (सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा)

PwDs: People with disabilities (अपाङ्गता भएका व्यक्ति)

SDG: Sustainable Development Goal (दिगो विकासका लक्ष्य)

RMHSFN: Rastriya Mukta Haliya Samaj Federation (राष्ट्रिय मुक्त हलिया समाज महासंघ नेपाल)

SPSS: Statistical Package for Social Studies (सामाजिक अध्ययनको लागि सांख्यिकीय प्याकेज)

UNDP: United Nations Development Program (संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम)

UPR: Universal Periodic Report (विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा)

ljifo;'rL

सारांश १

१. परिचय ४

२. अनुसन्धान पद्धति ६

२.१ अनुगमन क्षेत्र र त्यसको जनसंख्या ६

२.२ डिजिटल उपकरणहरूको मद्दतले तथ्याङ्क संकलन ८

२.३ नैतिक समझ १०

२.४ तथ्याङ्क विश्लेषण १०

३. आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको सम्मान गर्ने नेपालका प्रतिबद्धताहरू **११**

३.१ नेपालको संवैधानिक व्यवस्था र विधिको शासन ११

३.२ नेपालमा विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (Universal Periodic Review) १२

४. मुक्त हलियाहरूको मानवअधिकार स्थिति **१३**

४.१ हलियाका विशेषताहरू: नमूनाहरू १३

४.२ स्वास्थ्यको अधिकार १६

४.३ शिक्षाको अधिकार १८

४.४ मर्यादित कामको अधिकार २१

४.५ पुनःस्थापना सेवाको अधिकार २४

५. छलफल र निष्कर्षहरु **२८**

६. सिफारिसहरु **३०**

;f/f+z

अध्ययनको पृष्ठभूमि

सरकारले सन् १९२५ मा दासप्रथा उन्मूलन गरे पनि हलिया प्रथा (कृषिमा बँधुवा मजदुरी) ले सन् २००३ सम्म आधुनिक दासत्वको रूपमा सम्झाइरहेको थियो । नेपाली समाजमा व्याप्त अनौपचारिक जातीय विभेदको आधारमा यो व्यवस्थाको निर्माण र समर्थन गरिएको थियो । झण्डै ९५% हलियाहरू दलित हुन् जसलाई परम्परागत हिन्दु धर्ममा, जातमा आधारित सामाजिक वर्गमा "जातिविहीन" को रूपमा लिइन्छ । दलितहरू समाजको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनीतिक र धार्मिक क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी पिछडिएका र मानवीय मर्यादा र सामाजिक न्यायबाट वञ्चित छन् । यसरी नेपालमा हलियाले भोगेको आर्थिक अन्यायमा सांस्कृतिक र सामाजिक भेदभावले नराम्ररी गाँसिएको छ ।

नेपाल सरकारले ESC अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञालाई अनुमोदन गरेको छ, र सन् २०१५ को संविधानमा ESC लाई जनताको मौलिक अधिकारको रूपमा ग्यारेन्टी गरेको छ । संविधानले ESC अधिकारहरूको दायरालाई कानुनी रूपमा लागू गर्न मिल्ने मानवअधिकारको रूपमा मान्यता दिएको छ, र कानून र नीतिहरू ESC अधिकारहरूसँग मिल्दोजुल्दो प्रावधान गरिएको छ । ESC अधिकारहरूमा नीतिहरू र प्रावधानहरूको बावजुद, ESC अधिकारहरूको अनुगमन र ESC अधिकारहरूको उल्लङ्घनको दस्तावेज सहित प्रवर्तनले कमजोर सम्झायो । हलियाजस्ता अति पिछडिएका र सीमान्तकृत जनताले यी अधिकार र हकको अनुभूति गर्नबाट टाढा छन् । यद्यपि मुद्दाहरू विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा सिफारिसहरूमा प्रतिबिम्बित भए तापनि तिनीहरूलाई गम्भीर रूपमा लिइएन, जसले स्थानीय, प्रादेशिक, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रमाणमा आधारित दस्तावेज र वकालतको आवश्यकतालाई स्पष्ट रूपमा देखाउँछ ।

फिल्डबाट प्रमाणहरू सिर्जना गर्ने अनुभवजन्य अध्ययन मार्फत ESC अधिकारहरूको कार्यान्वयन अवस्थाको अनुगमन र दस्तावेजीकरण गर्न "ESCR वर्ष पुस्तक" लाई एउटा उपकरणको रूपमा लिइएको छ । अध्ययनले सामान्य रूपमा मुक्त हलियाहरूको ESC अधिकारमा केन्द्रित छ र विशेष रूपमा हलिया भित्रका महिलाहरू तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अन्तरसम्बन्धित विश्लेषण गर्दछ । शिक्षाको अधिकार, स्वास्थ्यको अधिकार, मर्यादित कामको अधिकार र पुनःस्थापनाको अधिकार अन्तर्गत अन्य कुराहरू सान्दर्भिक फेला परेका र अध्ययनमा केन्द्रित गरिएका थिए । साथै, सङ्कलन गरिएको तथ्याङ्कलाई पुष्टि गर्ने साक्षीका रूपमा मुद्दाहरू सङ्कलन गरिएको थियो ।

ESCR वर्ष पुस्तक २०२१ नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशका पाँच जिल्लामा ESCR मोबाइल एप मार्फत सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्क र प्रमाणहरूमा आधारित छ । उद्देश्यपूर्ण अनियमित नमूना विधि मार्फत २५६७ घरधुरीहरूको प्रतिनिधित्व गर्दै सर्वेक्षण गरिएको थियो । त्यसैगरी, ESC अधिकारको कार्यान्वयन अवस्था, अधिकार उल्लङ्घन बुझ्नको लागि क्षेत्रमा अनुगमन संयन्त्रको व्यवस्था गरिएको थियो । विभिन्न परामर्शका क्रममा हलियाका नेताहरू, राजनीतिक नेताहरू र अन्य प्रमुख सरोकारवालाहरूसँग मुख्य जानकारी दिने अन्तर्वार्ता पनि लिइएको थियो । फिल्डबाट सङ्कलन गरिएको अनुभवजन्य तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या प्राथमिक तथ्याङ्क अनि माध्यमिक तथ्याङ्क/सूचनाको समालोचनात्मक समीक्षा मार्फत गरिएको थियो । मुक्त हलिया र नेपाल सरकार र अन्य सरोकारवालाहरूका जिल्ला शाखाहरू सहित विभिन्न प्रमुख सरोकारवालाहरू सँग बैठकहरू सञ्चालन गरियो र मुख्य निष्कर्षहरू, र सिफारिसहरू तयार गर्नका लागि जानकारी प्रमाणीकरण गरियो ।

प्रमुख निष्कर्षहरु

स्वास्थ्यको अधिकार: प्रत्येक नागरिकलाई नि:शुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउने सरकारको प्रतिबद्धताका बाबजुद पनि ५३% हलियाले स्वास्थ्य सेवामा पहुँच गर्न सकेका छैनन् । जानकारीको अभाव र भेदभावका केही घटनाहरू पहुँच नहुनुका मुख्य कारण हुन् । ९१% हलिया महिलाले महामारीका बेला आफूले स्वास्थ्यसम्बन्धी जानकारी नपाएको र हलियाको छ जनामा एक जना हलियाले स्वास्थ्य सेवामा भेदभाव भएको बताए । तसर्थ, स्वास्थ्य सेवामा पहुँच एउटा प्रमुख मुद्दा हो जसमा नेपाल सरकारले भविष्यमा ध्यान दिनुपर्छ ।

शिक्षाको अधिकार: स्वास्थ्य सेवाको विपरीत, शिक्षा बहुसंख्यक हलियाका बालबालिका (९०%) को पहुँचमा रहेको पाइन्छ । सरकारले प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत तह र माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क र अनिवार्य शिक्षाको व्यवस्था गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिले शिक्षाको पहुँचमा चुनौतीहरू फेला पारे, जबकि लिंगको आधारमा कुनै भेदभाव फेला परेन । सानो तर चिन्ताको विषय यो हो कि १५% हलियाले अझै पनि आफ्ना छोराछोरीलाई शिक्षाको पहुँचमा भेदभाव गरेको महसुस गर्छन् । नि:शुल्क र गुणस्तरीय शिक्षाप्रति सरकारको प्रतिबद्धताको बाबजुद पनि ५०% हलियाले शिक्षा नि:शुल्क नभएको र उच्च शिक्षामा पहुँच पुर्याउने मुख्य आधार आर्थिक नै हो भन्ने विश्वास गर्छन् । कोभिड १९ को समयमा दूरशिक्षाको विकल्प छैन किनभने उत्तरदातामध्ये एक प्रतिशतले मात्र पहुँचयोग्य भएको बताए । त्यसैले प्राथमिक शिक्षामा पहुँच सन्तोषजनक भए पनि उच्च तहको नि:शुल्क शिक्षामा गर्न बाँकी छ ।

मर्यादित कामको अधिकार: नेपाल सरकारले श्रम ऐन र देवानी संहिता २०७४ मार्फत सबै कामदारहरूलाई सुरक्षात्मक उपायहरू सहित मर्यादित कामको अवस्थाको व्यवस्था गरेको छ । यसले दिनको ८ घण्टा काम गर्ने समय पनि परिभाषित गरेको छ । तर, हलियाहरू अझै पनि जिविकामुखी अर्थतन्त्रको कठिन परिस्थितिमा बाँचिरहेका छन् र करिब ८०% ले आफ्नो जीवन निर्वाहका लागि आधारभूत आवश्यकताहरू पूरा गर्न काम गरिरहेका छन् । तीमध्ये ४०% ले आफ्नो आधारभूत आवश्यकताहरू पूरा गर्न दिनको ८ घण्टाभन्दा बढी काम गर्नुपर्छ जसले प्रायः कार्यस्थलमा हिंसाको सामना गर्नुपरेको थियो जुन महिलाको हकमा बढी देखिन्छ । तसर्थ, मर्यादित कामको मुद्दा हलियाको केन्द्रबिन्दु हो र सरोकारवाला कर्तव्यवाहकहरूको तत्काल ध्यान आवश्यक छ ।

पुनःस्थापनाको हक: मुक्त हलिया पुनःस्थापना योजना र नीति २०७५/७६ ले हलियाको आर्थिक उत्थान, भूमिमा पहुँच, मर्मतसम्भार र हाल बसोबास गरिरहेको घरको बस्तीलाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको छ । तर, २६% हलियाले मात्र परिचयपत्र पाएका छन् जसमध्ये २०% महिलाले नेतृत्व गरेका हलियाका घरधुरी छन् । उक्त कार्ड उनीहरूको हक अर्थात् पुनर्वास प्याकेज सुनिश्चित गर्नको लागि पहिचान हो । ती व्यक्तिहरू मध्ये १५% ले मात्र त्यस्तो प्याकेज उनीहरूको आवश्यकताहरू पूरा गर्न पर्याप्त छ भन्ने ठाने । केही मुक्त हलियाहरू अझै पनि आफ्नो जिविकोपार्जनको लागि हलियाकै रुपमा निरन्तरता दिईरहेको पाइएको छ । यसले हलियाको पुनःस्थापना पर्याप्त मात्रामा हुन सकेको छैन र यसका लागि जिम्मेवार निकायबाट धेरै प्रयास गर्नुपर्ने देखाउँछ ।

अनुसन्धानले हलियाको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार प्राप्तिबाट टाढा रहेको निष्कर्ष निकालेको छ । बरु, यी अपर्याप्त अधिकार र अधिकारहरूले क्रमशः उल्लङ्घनको दुष्चक्रमा प्रभाव पार्दै गएका छन् । तसर्थ, अध्ययनले कर्तव्यवाहकहरू र अन्य सरोकारवालाहरूलाई तत्काल ध्यानाकर्षणका लागि विभिन्न सिफारिसहरू दिएको छ । केहि प्रमुख सिफारिसहरू निम्न हुन्:

स्थानिय सरकार स्तर:

शिक्षाको अधिकार:

सुरक्षित, समावेशी र स्वागतयोग्य विद्यालय वातावरणको विकास गर्दै शिक्षा क्षेत्रमा हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्नुपर्ने।

पुन:स्थापना प्याकेजको अधिकार:

- मुक्त हलियाको पहिचानको सर्वेक्षण र परिचयपत्र उपलब्ध गराउन कार्यदल बनाउनु पर्ने
- उचित र समयमै पर्याप्त पुनःस्थापना प्याकेजमा सोधपुछ गर्न र द्रुत गतिमा पहुँच बढाउन कार्यदलको व्यापक परिचालन

मर्यादित कामको अधिकार:

- मुक्त हलियाहरूलाई "एक घर- एक रोजगारीको अवसर कार्यक्रम" को माध्मबाट रोजगारी प्रदान गर्ने
- मुक्त हलियाहरूलाई व्यावसायिक/सीपमा आधारित तालिमको व्यवस्थासहित मुक्त हलियाहरूलाई औजार र उपकरणहरू दिनुपर्ने
- हलियाको नेतृत्वमा महिला र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सहित समावेशी सहकारीहरूको प्रवर्द्धन र हलियालाई अत्यन्त न्यून प्रतिशत ब्याजमा ऋण उपलब्ध गराउनु पर्ने
- समान प्रकृतिको कामका लागि मुक्त हलियाहरूलाई उचित र समान ज्याला

स्वास्थ्य सम्बन्धी अधिकार:

- मुक्त हलियाका लागि उपलब्ध नि:शुल्क स्वास्थ्य सहज पहुँच र सुविधाको जानकारी दिनुपर्ने

प्रदेश तहको सरकार:

- सबै प्रकारका भेदभावका घटनाहरू (विशेषगरी जातीय भेदभाव, लिङ्गमा आधारित भेदभाव र असक्षमतामा हुने भेदभाव) को अनुसन्धानमा तुरुन्त कारबाही गर्नका लागि कानून प्रवर्तन निकायहरूलाई सशक्त र सुसज्जित बनाउन र त्यस्ता भेदभावहरूमा संलग्नहरूलाई कारबाही गर्नुपर्ने

संघीय तहको सरकार:

- नेपालको संविधानमा व्यवस्था भए बमोजिम भूमिहीन व्यक्तिहरूलाई कानुनी अधिग्रहण र जग्गाको स्वामित्व सुरक्षित गर्न संघीय भूमि नीति बनाउनुपर्ने
- सरकारले हलियाहरूका लागि निर्माण गरिएका कानून र प्रावधानहरू अद्यावधिक गर्नुपर्ने जसमा उनीहरू भित्रका सीमान्तकृत समूहहरू - महिला र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू जो आफ्नै समुदायमा धेरै भेदभावबाट गुज्रिरहेका छन्, उनीहरूका ESC अधिकारहरूलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने

१. परिचय

नेपालमा दासप्रथाको उन्मूलन सन् १९२५ मा भएको हो। राणा शासनकालमा नेपाल सरकारले सन् १९२५ मा आधिकारिक रूपमा दासप्रथालाई गैरकानूनी बनाए पनि हालिया र कमैया प्रथालाई आधुनिक दासप्रथाको रूपमा प्रचलित बनाएको थियो। नेपाल सन् २००८ सम्म, विशेष गरी नेपालको सुदूर र मध्यपश्चिमी भागहरूमा हलियाले उनिहरुको मानवअधिकारको खासै सम्मान नगरी जमिन जोतेर र भारी शारीरिक श्रम गरेर जमिनदारहरुको काम गर्दथे।

नेपाली समाजमा व्याप्त अनौपचारिक जातीय भेदभावको आधारमा यस्तो शोषण प्रणाली निर्माण गरिएको थियो र त्यसलाई समर्थन गरिएको थियो।[1] वास्तवमा, लगभग सबै हलियाहरू दलित हुन् जसलाई परम्परागत हिन्दू धर्ममा सबैभन्दा तल्लो सामाजिक वर्गको रूपमा लिइन्छ, जसको कुनै जात छैन। राष्ट्रिय दलित आयोगका अनुसार दलितहरूलाई "जातीय भेदभाव र छुवाछुतका अत्याचारका कारण समाजको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, मानव मर्यादा, सामाजिक न्याय, राजनीतिक र धार्मिक क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी पिछडिएको र वञ्चित भएको समुदायको रूपमा लिइन्छ।[2] यसरी, सांस्कृतिक र सामाजिक भेदभावले नेपालमा हलियाले भोगेको आर्थिक अन्यायमा नराम्ररी गाँसिएको छ। नयाँ सहस्राब्दीको श्रृङ्खलाबद्ध विधायकी पहलहरू (चित्र 1) मार्फत बँधुवा मजदुरी प्रणालीको लामो अस्तित्व क्षीण हुन थाल्यो।[3]

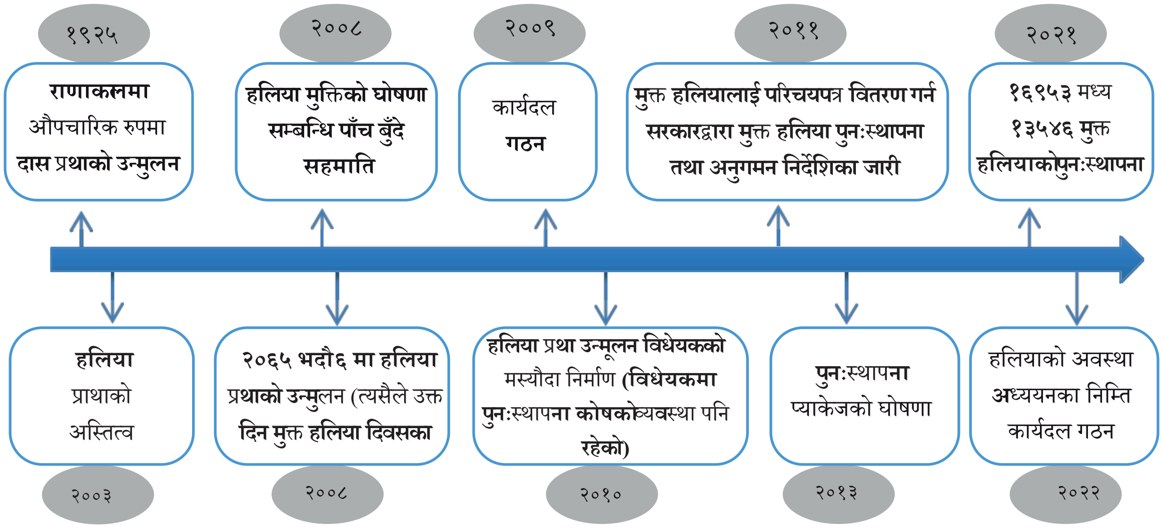

चित्र १: हलियाको मानवअधिकारको सम्मानका लागि कोशेढुङ्गा

---

[1]Bishwakarma,M.2017.DemocraticpoliticsinNepal:Dalitpoliticalinequalityand representation,AsianJournalofComparativePolitics,2(3),pp.261–272.doi:10.1177/2057891116660633.

[2]https://dwo.org.np/v1/dalit.php बाट प्राप्त

[3]Please see Bonded Labor Prohibition Act 2002, Caste Based Discrimination and Untouchability Act 2011, Local Government Operational Act 2017, Human Rights for Persons with Disability Act 2017, Domestic Violence (Offence and Punishment) Act 2009 and Rules 2010 that all positive initiatives undertaken by the Government to protect the economic, social and cultural rights of marginalized communities

विधायिकी प्रगति भएता पनि नेपाली समाजमा गहिरो जरा गाडेको सूचना, सरकारी प्रतिक्रिया र भेदभावको अभावका कारण मुक्त हलिया (यसपछि हलिया भनेर उल्लेखित) ले आफ्नो अधिकार र अधिकार उपभोग गर्न सकेका छैनन् ।[4] यस्तो भेदभावले ESC अधिकारको उपभोगमा बाधा निम्त्याई नेपालमा लोकतान्त्रिकरणमा बाधा पुऱ्याउँछ ।

यो प्रतिवेदन निष्पक्ष प्रमाणमा आधारित दस्तावेज हो जसले हलियाको आर्थिक, सांस्कृतिक र सामाजिक मानवअधिकारका मुद्दाहरूको सम्मान गर्नको लागि तत्कालका आवश्यकताको वकालत गर्ने उपकरणको रूपमा काम गर्दछ । भेदभावको वास्तविक संयन्त्रको अतिरिक्त, ती उल्लङ्घनहरूको विश्वसनीय तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने चुनौती छ । हलिया र कमैया प्रणाली अन्तर्गत नेपालमा हजारौं कमैया मजदुर रहेको अनुमान छ तर यसअघिको बँधुवा मजदुरको अनुसन्धान धेरै जसो कमैयाको बारेमा भएको थियो ।[5] हलियाले आफ्नो दैनिक जीवनमा सामना गर्ने मानवअधिकार चुनौतीहरूको बारेमा बुझाइ कमजोर रहेको छ ।

कोभिड–१९ को महामारीका कारण मानवअधिकारको अवस्था बिग्रिएको र यसले समाजका गरिब तथा पिछडिएका सदस्यहरूलाई नकारात्मक असर पारेको तथ्यले अनुसन्धानको महत्त्वलाई उजागर गरेको छ ।[6] नेपालको हलियामा हुने बहुस्तरिय भेदभावको बारेमा,[7] प्रतिवेदनले हलियाका महिला र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले आफ्नो अधिकारको सम्मान गर्न थप चुनौतीहरू सामना गर्छन् कि गर्दैनन् भन्ने कुराको जाँच गर्दछ ।[8]

यो प्रतिवेदन अक्टोबर २०२१ देखि डिसेम्बर २०२१ सम्मको अवधिमा २५६७ हलियाहरुबाट उनीहरूको मानवअधिकार अवस्थाबारे प्रश्नावली मार्फत सङ्कलन गरिएको विशेष तथ्याङ्क, सुदूरपश्चिम प्रदेशका पाँच जिल्लामा रेफरल हेल्प डेस्क संयन्त्रमार्फत १२ गुणात्मक प्रविष्टिहरू र हलिया समुदायका नेताहरू सँगको निरन्तर परामर्शमा आधारित छ । प्रतिवेदनले शिक्षाको अधिकार, स्वास्थ्यको अधिकार, मर्यादित कामको अधिकार र आवास/पुनःस्थापना प्याकेजहरूको अधिकारलाई हलियाले सामना गरेको सबैभन्दा प्रमुख मानवअधिकार चुनौतीहरू मध्येको मानिएको छ ।[9]

---

[4]Mainali,R., Jafarey,S.,Montes-Rojas, G.2017.EarningsandCaste:AnEvaluationofCaste WageDifferentialsintheNepaleseLabor Market, TheJournal ofDevelopmentStudies, 53:3,396-421, DOI:10.1080/00220388.2016.1189535

[5]Theexception being:Nepali,P.B.,Pyakuryal,K.N.,2011.Livelihoodoptionsfor landlessandmarginalizedcommunitiesinagrariansocieties: acasestudyfromwesternNepal.PakistanJournal ofAgriculturalstudies, 48(1), pp 1-10.

[6]Luna,C.K.,2020.HowCOVID-19WorsensGenderInequalityinNepal,https://thediplomat.com/2020/06/how-covid-19-worsens-gender-inequality-in-nepal/

[7]UNESCO,2006.FormsandpatternsofsocialdiscriminationinNepal:areport.KAT-SHS-2006/01.SeealsoCAHURAST-Nepal.(2018,2019, 2020). ESCRYEARBooks2017,2018,2019,ImplementingSituationofEconomic,SocialandCulturalRightsin Nepal(1sted.) B.G.Printing Service.

[8]CAHURAST-Nepal.2020.ESCRYEARBook2019:ImplementingSituationofEconomic,SocialandCulturalRightsinNepal.MediascapePvt.Ltd.

[9]Please see, RMHSFN, 2022. Rashtriya Mukta Haliya Samaj Federation Nepal‟s resources, https://www.freedhaliya.org

२. अनुसन्धान पद्धति

२.१ अनुगमन क्षेत्र र त्यसको जनसंख्या

यो प्रतिवेदन विभिन्न हलिया आन्दोलन र पुनःस्थापना प्रक्रियाबाट प्राप्त विद्यमान ज्ञानका आधारमा निर्माण भएको छ। फिनिश एभान्जेलिकल लुथरन मिशन (फेल्म नेपाल) र लुथरन वर्ल्ड फेडरेशन नेपाल (LWF) को सहयोगमा काहुरास्टले २०१७ देखि सात विभिन्न जिल्लाहरूमा हलिया र अन्य अल्पसंख्यकहरूको ESC अधिकारहरूमा सोही प्रकारको अनुसन्धान र नागरिक नेतृत्वको अनुगमन गर्दै आएको छ। १२ जिल्लाका, जिल्ला हलिया मुक्ति संघद्वारा गठित राष्ट्रिय मुक्त हलिया समाज महासंघ नेपाल, ज्ञान र सूचनाको स्रोतका रूपमा सक्रिय रहेको छ।[10]

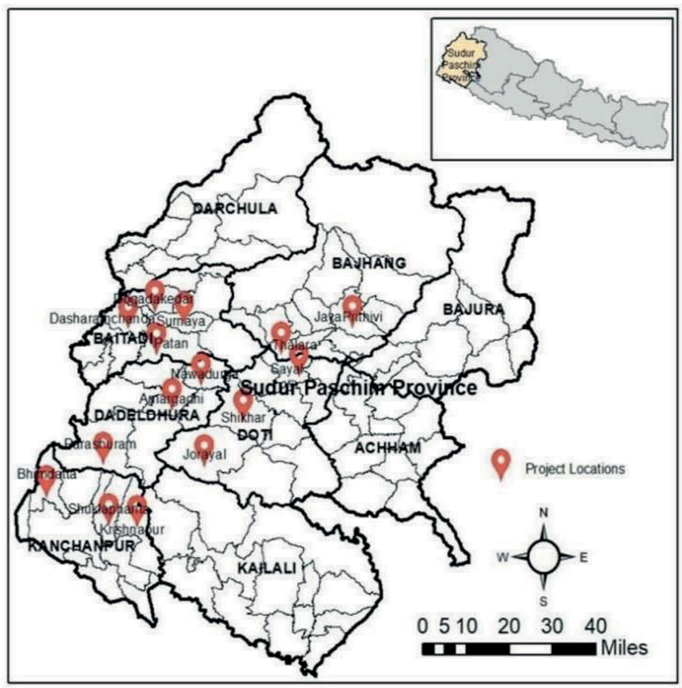

जिल्ला	परियोजना जिल्लाका नगरपालिका (न.पा)/ गाँउपालिका (गा.पा)
डोटी	• जोराइल गा.पा • शिखर न.पा • सैल गा.पा
डडेलधुरा	• अमरगढी न.पा • नवदुर्गा गा.पा • पर्शुराम न.पा
बझाङ	• जयपृथ्वी न.पा • थलारा गा.पा
बैतडी	• दशरथ चन्द न.पा • पाटन न.पा • दोगडा केदार गा.पा • सुर्नया गा.पा
कञ्चनपुर	• शुक्लाफाँटा न.पा • कृष्णपुर न.पा • भिमदत्त न.पा

चित्र २: अनुसन्धान तथा अनुगमन गरिएको स्थानको GIS नक्सा

यी स्थानहरूलाई निम्न कारणहरूले गर्दा अनुगमनको लागि प्राथमिकता दिइएको छः

- हलिया प्रथा डडेल्धुरा, बझाङ, कञ्चनपुर, डोटी र बैतडीमा बढी प्रचलित छ र सबैभन्दा बढी हलियाको प्रतिशत रहेको छ।[11]
- अधिकांश मुक्त हलियाले यी जिल्लाबाट पुनःस्थापना प्याकेज पाएका छैनन्।
- चयन गरिएका जिल्लाहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको उच्च प्रतिशत छ र तिनीहरूमध्ये केवल ४१% सँग मात्र अपाङ्गता परिचयपत्र छ।[12]

[10]CAHURAST-Nepal.(2017, 2018, 2019, 2021). ESCR YEAR Book 2017, 2018, 2019, 2021: Implementing Situation of Economic, Social and Cultural Rights in Nepal. Mediascape Pvt. Ltd.
[11]DataRecordsofRMHSFN,Dhangadi,InformationobtainedduringFreedHaliyaEmpowermentProjectpartnersconsultationmeeting

जिल्ला	क्षेत्रफल (वर्ग मी.)	पालिकाहरु को संख्या		जनसंख्या	साक्षरता दर	प्रवासी कामदारको संख्या	गरिबीमा रहेको जनसंख्या	स्थानीय भाषा
		न. पा.	गा.पा					
डोटी	२०२५	३	७	२१४०४३	५६.३	२३५४४	१०१०००	डोटेली
डडेल्धुरा	१५३८	२	५	१४९०५३	६५.३	११६७०	६०९१५	डोट्याली
बझाङ	३४२२	२	१०	२०७७१०	५५.६	२२८४५	११०४६५	बझाङी
बैतडी	१५१९	४	६	२५७८८८	६३	२१०३९	११४३५५	बैतडेली
कञ्चनपुर	१६१०	७	२	४८४८८९	७०.७	३८३९८	१४०३८१	नेपाली

तालिका १: परियोजना जिल्लाहरूको सामाजिक आर्थिक र जनसांख्यिकीय वितरण [13]

हलिया भनेको नेपालको सुदूरपश्चिम र कर्णाली प्रदेशका १२ जिल्लामा भौगोलिक रूपमा फैलिएको करिब १ लाख मानिसको समुह हो, सामान्यतया ग्रामीण समुदायमा बसोबास गर्ने ।[14] सरकारी अभिलेखमा करिब २५ हजार मुक्त हलिया अझै दर्ता नभएको हलिया अगुवाद्वारा दाबी गरिएको छ ।[15] स्थानीय सरकारमा १२६ हलिया निर्वाचित भए पनि मानवअधिकारको सम्मानको प्रत्याभूतिका लागि हलियाको प्रतिनिधित्व तल्लो तहमा सीमित छ । त्यसकारण, हलिया मानवअधिकारका लागि अत्यावश्यक धेरै प्रक्रियाहरूले राजनीतिक गति हासिल गर्न सकेका छैनन्: सबै मुक्त हलियाहरूले विगतको दासत्वको परिपूरणको रूपमा पुनःस्थापना प्याकेज पाएका छैनन् ।

यो प्रतिवेदनले हलियाका विभिन्न सामाजिक समूहलाई स्वीकार गरेको छ । तसर्थ, हलिया सम्बन्धी सबै मानवअधिकार मूल्याङ्कनले केही समूहमा अरूभन्दा राम्रो वा नराम्रो छ कि छैन भनेर अनुसन्धान गर्न आवश्यक छ । अघिल्लो वर्ष पुस्तकहरूले महिला र अपाङ्गता भएका व्यक्ति विशेष गरी अनिश्चित परिस्थितिमा बाँच्न सक्छन् भन्ने सङ्केत गर्छ, जसले नेपालमा मानवअधिकारको अवस्थालाई सामान्य मान्दछ ।

निगरानीको क्षेत्र	हलिया घरधुरी	हलियाको संख्या		परिचयपत्र सहितका हलिया	अपाङ्गता भएका हलिया		अपाङ्गता परिचयपत्र भएका अपाङ्गता भएका व्यक्ति
		पुरुष	महिला		पुरुष	महिला	
डोटी	१३२१	३१७०	३४३५	१२१०	३५८३	३७१९	२२४४
डडेल्धुरा	२५५१	६१२२	६६३३	२३७७	२७४२	२४०८	२३८०
बझाङ	२९४५	७२१५	७५१०	२८४८	२५३४	२४४२	१८१७
बैतडी	२१४७	५२६०	५४७५	१६१९	४१९३	३५९५	३३४३
कञ्चनपुर	२६९९	६४७८	७०१७	१९९६	४८३०	४२४२	४२६०

तालिका २: लक्षित समुदायहरूको जनसंख्या संरचना र परियोजना जिल्लाहरूमा तिनीहरूको पहिचान स्थिति[16]

[12]RHMSFN, 2020.Haliya Pratha in Nepal. Siddhartha Offset Press Pvt. Ltd. Dhangadhi
[13] INSEC, 2021, Nepal Human Rights Yearbook (1st ed.). Kathmandu, Dream Graphics Press
[14]UNHR, 2009. Emancipation of bonded laborers in Nepal, Retrieved from https://www.ohchr.org/EN/NEWSEVENTS/Pages/BondedLaborNepal.aspx)
[15]RHMSFN, 2020.Haliya Pratha in Nepal. Siddhartha Offset Press Pvt. Ltd. Dhangadhi
[16]Data provided in an email exchange with District Land Revenue Office, 2021

२.२.डिजिटल उपकरणहरूको मद्दतबाट तथ्याङ्क संकलन

ESCR अनुगमन मोबाइल एप: तथ्याङ्क संकलन गर्न, एक अर्ध-संरचित अन्तर्वार्ता प्रश्नहरू डिजाइन गरी ESCR एपमा अपलोड गरिएको थियो। प्रश्नहरूको सेटलाई पाँच भागमा विभाजन गरिएको थियो: १) पृष्ठभूमि जानकारी, २) स्वास्थ्यको अधिकार, ३) शिक्षाको अधिकार, ४) मर्यादित कामको अधिकार र ५) आवास/पुनःस्थापना प्याकेजको अधिकार । त्यसपछि, लक्षित समूहका सदस्यहरू बीचको सर्वेक्षण पाँचवटा छनोट आयोजना जिल्लाहरूमा यस परियोजनाको लागि तालिम प्राप्त सात जना सामुदायिक अनुगमनकर्ताहरूद्वारा आमनेसामने कार्यान्वयन गरियो (चित्र ३ मा पूर्ण कार्यप्रवाह हेर्नुहोस्) । तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि मोबाइल माध्यमहरूको प्रयोग अनुभवजन्य सामाजिक विज्ञानहरूमा फैलिएको छ। [17]

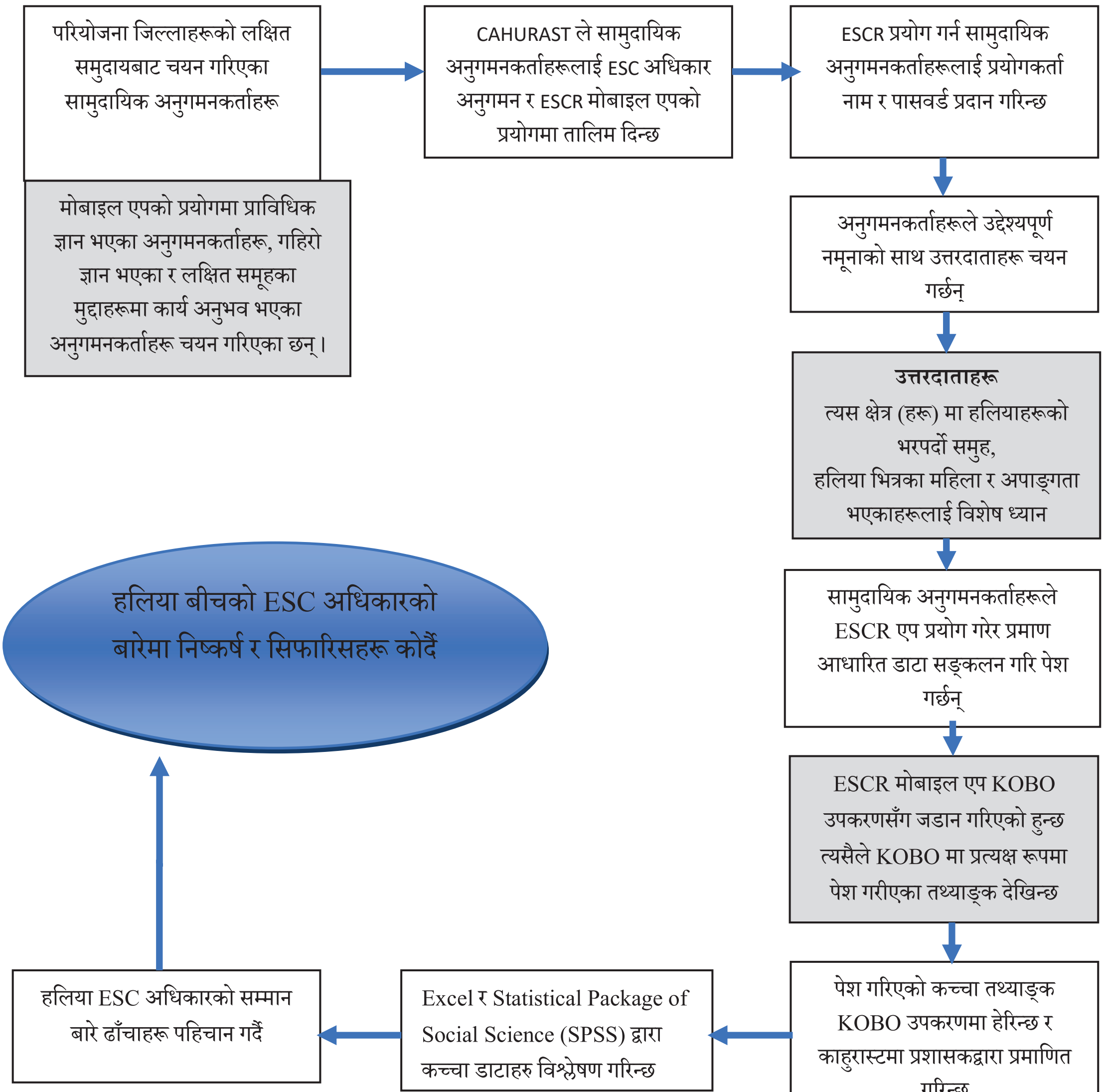

चित्र ३: सर्वेक्षणको कार्यप्रवाह

[17] https://www.igi-global.com/chapter/mobile-applications-used-for-human-rights/214099

सामुदायिक अनुगमनकर्ताहरू, सम्बन्धित परियोजना जिल्लाको एउटै समुदायबाट छानिएका थिए। अनुगमकर्ताहरुलाई अनुगमन विधिका बारेमा तालिम दिइएको थियो। अनुगमन सुरु गर्न उनीहरूले सबैभन्दा पहिले १२ जिल्लाको मुक्त हलिया संगठनको संस्था मुक्त हलिया महासंघका जिल्ला शाखाहरूसँग परामर्श गरी मुक्त हलिया समुदायको बस्तीको चित्रण गरिएको थियो।

मुक्त हलिया बस्तीको नक्साङ्कन गरी अनुगमनकर्ताले ती बस्तीमा गएर सर्वेक्षण गरेका थिए। मुक्त हलियाको सन्तुलित समूहमा पुग्ने प्रयास गर्दै घरपरिवारहरू उद्देश्यपूर्वक चयन गरिएको थियो। थोरै अनुगमनकर्ताहरू सामुदायिक बैठकहरू आयोजना गर्न र त्यहाँबाट सर्वेक्षणमा सम्पर्कहरू र उत्तरदाताहरू प्राप्त गर्न सक्षम थिए।

सर्वेक्षणका अवधिमा कोभिड प्रभावको अभिव्यक्ति जारी रहयो र अफसोस तथ्याङ्कको सङ्कलन अपेक्षित भन्दा ढिलो भयो। चुनौतीहरूको सामना गर्न सम्बन्धित जिल्लाका मुक्त हलिया नेताहरूलाई तथ्याङ्क सङ्कलनमा सहजीकरण गर्दै सामुदायिक अनुगमनकर्ताहरूसँग परिचालन गरिएको थियो।

उत्तरदाताहरूको छनोटको मापदण्ड निम्नानुसार थियो:

- उत्तरदाताहरू १५ वर्षदेखि माथिका उमेरकाहरू चयन गरिएका थिए। यो मापदण्ड विभिन्न उमेर समूहबाट जानकारी र दृष्टिकोण प्राप्त गर्न सक्षम छ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिमा, अन्तर्वार्ता लिइएका उत्तरदाताहरू दृष्टि, श्रवण, बोली र शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू थिए।
- ESC अधिकार अनुगमनका लागि सबै लिङ्गकालाई उत्तरदाताको रूपमा सम्मान गरियो।

रेफरल हेल्प डेस्क: प्रत्येक परियोजना जिल्लाका सामुदायिक अनुगमनकर्ताहरू र रेफरल हेल्प डेस्क फोकलपर्सनद्वारा ESC अधिकारको स्थितिमा जानकारीको गुणात्मक सेटहरू सङ्कलन गरिएको थियो। विशेषगरी शिक्षाको अधिकार, स्वास्थ्यको अधिकार, मर्यादित कामको अधिकार, आवास/पुनःस्थापना प्याकेजको अधिकार र पहिचान सम्बन्धी मुद्दाहरू लक्षित समूहहरू विरुद्ध मानवअधिकार उल्लङ्घनका मुद्दाहरू थिए।

जटिल मुद्दाहरूलाई सम्बन्धित निकायमा पठाउँदै परियोजनाभित्र विकसित कानुनी सल्लाहकार समूहहरूसँग समन्वय गरी परियोजना जिल्लामा रहेका पाँचवटा रेफरल हेल्प डेस्कका फोकलपर्सनहरूले मुद्दाहरूमा सहजीकरण गरेका थिए। उनीहरूले उल्लङ्घनका मुद्दाहरूमा उपलब्ध गराइएका जानकारीहरूलाई सम्मानित अधिकारीहरूलाई अन्तिम चरणमा पेश गर्नु अघि पीडितसँगको सहयोगमा प्रमाणसहित प्रमाणीकरण गर्ने दायित्व पनि थियो। तीन महिनामा ५ आयोजना जिल्लाको हेल्प डेस्क शाखामा कुल १२ वटा मुद्दा दर्ता भएका छन्।

परामर्श: सन् २०२१ मा हलिया आन्दोलनका नेताहरूबीच आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार र हलिया पुनःस्थापनाका लागि हलियाका विभिन्न मुद्दाहरूबारे अनुसन्धानकर्ताहरूले विभिन्न परामर्श र बैठकहरू सञ्चालन गरेका थिए। प्रतिवेदन लेख्दा यी परामर्श र व्यक्तिहरूका सिफारिसहरू पनि सान्दर्भिक भएका छन्।

२.३. नैतिक समझ

जोखिममा परेका समुदायहरूसँग काम गर्दा अनुसन्धान सञ्चालन गर्ने तरिकाहरूबारे थप नैतिक समझको आवश्यकता पर्दछ। मुख्य सिद्धान्तहरू मध्ये तथ्याङ्क स्थानीयकरण थियो: विश्वास र सम्मानको भावना सिर्जना गर्न र कुनै पनि भाषा अवरोधहरूबाट बच्न मुक्त हलिया समुदायहरूबाट अनुगमनकर्ताहरू चयन गरिएको थियो। यसबाहेक, यस अनुसन्धानको तथ्याङ्कलाई मुक्त हलिया मानवअधिकारको राम्रो सम्मानको लागि प्रमाण र सिफारिसहरू निर्माण गर्न निर्देशित गरिएको छ।

ESCR एपमा रेकर्ड गरिएको अन्तर्वार्ता अघि मौखिक सहमति लिइएको थियो। छलफलले सेवा प्रदायकको भूमिकाका रूपमा संवेदनशील विषयहरूलाई छोएको हुनाले यस प्रतिवेदनमा अनुगमन वा अन्य कुनै पनि गतिविधिका क्रममा उत्तरदाताहरूको गोपनीयताको अधिकार हनन भएको छैन। विषयहरू उत्तरदाताहरुको अनुमतिमा प्रस्तुत गरिएको थियो। ESCR मोबाइल एप, उत्तरहरूको तथ्याङ्क साइबर-सुरक्षित बनाइएको थियो र अनुसन्धानकर्ताहरू र प्रशासकहरूको अनुमति बिना तथ्याङ्कमा पहुँच राख्न सकिँदैन।

२.४. तथ्याङ्क विश्लेषण

विश्लेषणको लागि मुख्य तथ्याङ्क ESCR-मोबाइल एप सर्वेक्षणबाट लिइएको हो। विश्लेषणका लागि पहिलो प्रथम तथ्याङ्क क्युरेटिङ र लिङ्ग, अपाङ्गता, पेशा, उमेर, र भौगोलिक स्थानहरू जस्ता चरणहरूमा आधारित विभिन्न प्रश्नहरूको उत्तरहरू संरचना गर्नु थियो। त्यो संरचना मुक्त हलिया बीचको मानवअधिकार अवस्थाको बारेमा अनुभवजन्य सिंहावलोकन निर्माण गर्न र बहु-आधारित भेदभावको प्रमाण छ कि छैन भनेर पहिचान गर्ने कुञ्जी थियो। पछि, तथ्याङ्कलाई आगमनात्मक रूपमा सम्पर्क गरिएको थियो यद्यपि, अघिल्लो अनुसन्धान लैङ्गिक र अपाङ्गताको आधारमा विशेष ध्यान दिएर विश्लेषण गरिएको थियो।

ढाँचाहरू पहिचान गर्नका लागि विषयवस्तुहरू र विषयहरूमा विभिन्न समूहहरू र वर्गहरूका लागि परिमाणात्मक माध्यमको रूपमा विश्लेषण अगाडि बढ्यो। निम्न कोडिङ, फ्रिक्वेन्सी र प्रतिशतहरू SPSS सफ्टवेयर प्रयोग गरेर गणना गरियो, र आवश्यक अनुसार रेखाचित्रहरू सिर्जना गरियो। सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण मानवअधिकारका चुनौतिहरू कहाँ छन् र ती कसलाई लक्षित गरिएका छन् भन्ने ठोस बुझाइबाट तुलना गर्ने र फराकिलो ढाँचाहरू फेला पार्न सम्भव भयो।

तथ्याङ्कको मात्रात्मक समझ हासिल गरेपछि (जस्तै कार्यक्षेत्रमा कसले र कहाँ भेदभाव गर्न सक्छ), ती अभ्यासहरूको जरा र माध्यमहरूको बारेमा थप जानकारी र विशेषताहरूका लागि गुणात्मक तथ्याङ्कको छानबिन सुरु भयो। त्यसपश्चात, गुणात्मक तथ्याङ्कलाई एबडक्टिभ सामग्री विश्लेषणको विधि मार्फत सम्पर्क गरिएको थियो, जहाँ सामग्रीको विश्लेषण मात्रात्मक तथ्याङ्कबाट प्राप्त निष्कर्षहरूद्वारा निर्देशित गरिएको थियो।[18]

अन्तमा, निष्कर्ष र सिफारिसहरू निकाल्नका लागि निष्कर्षहरू, कानुनी ढाँचा र नेपाल सम्बन्धी विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (Universal Periodic Review) को समयमा अपनाइएका नीतिगत सिफारिसहरू प्रतिबिम्बित गरियो। यसले राष्ट्रिय ढाँचाहरूमा स्थानीयकृत निष्कर्षहरूलाई सन्दर्भित गर्ने र प्रगति भएको छ कि छैन भनेर पहिचान गर्ने माध्यम पनि प्रदान गऱ्यो; वा विश्लेषणले मुक्त हलियाको मानवअधिकारको सम्मान गर्न कर्तव्य पालन गर्ने क्षमताको कमीलाई संकेत गर्दछ।

[18]Timmermans S. Y., 2012. Theory Construction in Qualitative Research: From Grounded Theory to Abductive Analysis.SociologicalTheory.30(3):167-186.doi:10.1177/0735275112457914

३. आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकरको सम्मान गर्ने नेपालका प्रतिबद्धताहरु

३.१. नेपालको संवैधानिक व्यवस्था र विधिको शासन

मानवअधिकार भनेको मावनको हैसियतमा बसेर सबैलाई प्राप्त हुने अधिकार हुन् । मानवअधिकार समानताको पक्षपाती बारेमा हो: ती व्यक्तिको लैङ्गिक चिनारी, जात, वर्ग, वा कुनै अन्य सामाजिक-राजनीतिक वर्गमा निर्भर हुँदैन ।

सन् १९४८ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले मानवअधिकारको घोषणा गरेदेखि नै मानवअधिकारको सम्मानलाई अन्तर्राष्ट्रिय नीति र कानूनमा समेटिएको छ । मानवअधिकारका लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू नेपालको संविधानमा उल्लेख गरिएको छ । यसले कानूनको अगाडि सबै नागरिक समान हुनेछन् र कुनै पनि व्यक्तिलाई कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन भनी लोकतान्त्रिक कानूनको स्पष्ट नियम स्थापित गरेको छ ।[19] मानवअधिकार सन्धिहरूसँगको यस्तो बलियो सम्बन्ध द्वन्द्व पछिका शान्तितर्फ संक्रमण प्रक्रियामा रहेका देशहरूमा प्रस्ट देखिन्छ किनभने ती सन्धिहरूले विभिन्न सरोकारवालाहरूलाई साझा फ्रेममा अन्तर्गत एकीकृत गर्दछन् ।[20]

पारदर्शी र लोकतान्त्रिक न्यायका साथसाथै उल्टो जातीय सामाजिक–राजनीतिक व्यवस्था पनि चल्ने भएकाले यस्तो दृढ प्रतिबद्धता आवश्यक मानिन्छ । वास्तवमा, संविधानले कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति, जात, जाति, समुदाय, पेशा वा शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता जस्ता आधारमा कुनै पनि निजी तथा सार्वजनिक स्थानमा कुनै पनि प्रकारको छुवाछुत वा भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ ।

जातीय आधारमा छुवाछुत गरी वा नगरी कार्यस्थलमा भेदभाव गर्न पाइने छैन ।[21] त्यसैगरी संविधानले कुनै पनि व्यक्तिलाई धर्म, प्रथा, परम्परा, प्रयोग, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा कुनै पनि हिसाबले हडप्न नहुने भनी शोषण विरुद्ध स्पष्ट अडान लिएको छ । त्यसैगरी, कुनै पनि व्यक्तिलाई बेचबिखन गर्न पाइने छैन, न त दास वा दासत्वमा राखिनेछ र कसैलाई पनि निजको इच्छा विपरीत काम गर्न बाध्य पारिने छैन ।[22]

थप रूपमा, नेपालको संविधानले उल्लङ्घन र शोषणबाट संरक्षण मात्र प्रदान गर्दैन, तर प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक हुनेछ र रोजगारी वा बेरोजगारी भत्ताका सर्तहरू संघीय कानूनमा उपलब्ध गराइनेछ भनी व्यवस्था गरेको छ ।[23] यस बाहेक, विशेष गरी जातविहीन हलियाको हकमा, राज्यले भूमिहीन दलितहरूलाई जग्गा उपलब्ध गराउनेछ र साथै आवास नभएका दलितहरूका लागि बस्तीको व्यवस्था गर्नेछ ।[24] साथै, राज्यले मुक्त कमैया मजदुर, जोताहा, भूमिहीन, सुकुम्वासीहरूको पहिचान गरी उनीहरूको जीविकोपार्जनको लागि आवास, बसोबासको लागि जग्गा र खेतीयोग्य जग्गा वा रोजगारी प्रदान गरी

[19] article no. 18
[20] Sean Molloy (2020): Why do states ratify human rights treaties in transitioning societies?, The International Journal of Human Rights, DOI: 10.1080/13642987.2020.1823370
[21] article 24 o
[22] Under article 29, Right against exploitation
[23] Article no 33 of the constitution
[24] Sub-articles of article 4

पुनःस्थापना गर्ने नीतिहरू अवलम्बन गर्नेछ ।[25] आफ्नो विविधताको पहिचान सहित गरिमा र सम्मानका साथ बाँच्न र सार्वजनिक सेवा र सुविधामा समान पहुँच छ ।[26]

३.२. नेपालमा विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (Universal Periodic Review)

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा संयुक्त राष्ट्रको मानवअधिकार परिषद्द्वारा निर्देशित प्रक्रिया हो जसमा देशहरूले मानवअधिकारको रक्षा गर्न आफ्नो क्षमताको आधारमा एकअर्काको समीक्षा गर्छन् । यो चक्रिय प्रक्रिया हो, किनभने प्रगतिको मूल्याङ्कन पहिलेको सिफारिसको आधारमा निर्माण हुन्छ, र चक्रीय रुपमा देशहरूको लगभग पाँच वर्षमा एक पटक समीक्षा गरिन्छ । यस प्रक्रियाको लक्ष्य संयुक्त राष्ट्र संघ गठन गर्ने १९२ देशहरूमा मानवअधिकारको कार्यान्वयनलाई गति दिनु र प्रोत्साहित गर्नु हो ।

मानवअधिकारप्रतिको सम्मान बढाउनुलाई दिगो शान्ति निर्माणको कुञ्जी मानिन्छ र त्यसपछि नेपालले यस प्रक्रियामा योगदान पुऱ्याउन गम्भीर प्रयास गऱ्यो ।[27] नोभेम्बर २०२० मा विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाको तेस्रो चक्रमा देशको मूल्याङ्कन भएको थियो । यसको आफ्नै शब्दमा, सरकारले नेपालले विश्वव्यापी आवधिक समीक्षालाई विश्वव्यापी मानवअधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि एक रचनात्मक संयन्त्रको रूपमा लिन्छ । यद्यपि, मानवअधिकार समीक्षा सरकारी अन्तर्दृष्टिमा आधारित हुँदैन, तर नागरिक समाजका कार्यकर्ताहरूले पनि प्रक्रियाको क्रममा आफ्ना प्रमाणहरू प्रदान गर्छन् ।

यही कारणले गर्दा, निम्न विश्लेषणमा, नतिजा र निष्कर्षहरू छलफल गरी विभिन्न विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा सिफारिसहरूसँग प्रतिबिम्बित गरिएको छ । नेपालले कार्यदलबाट कूल २३३ सिफारिस प्राप्त गरेको छ । २३३ सिफारिसहरू मध्ये, १९६ सिफारिसहरू स्वीकार गरियो र ३७ सिफारिसहरू नेपाल सरकारले हालको लागि नोट गरेको थियो । विशेष गरी यस प्रतिवेदनमा, तीमध्ये चालीस सिफारिसहरू आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार अन्तर्गत आधुनिक दासत्व, गरिबी निवारण र शिक्षा लगायतका विषयमा छन् ।

[25]Constitution of Nepal 2072 (Page 41)
[26]Article 51
[27]Roesdahl, M., 2017. Universal Periodic Review and its Limited Change Potential: Tracking the Complexity of Multiple Actorsand Approaches to Human Rights Change through the Lens of the UPR Process of Nepal, *Journal of Human Rights Practice*,9(3),pp.401–423,https://doi.org/10.1093/jhuman/hux033

४. मुक्त हलियाहरुको मानवअधिकार स्थिति

४.१ हलियाका विशेषताहरू: नमूनाहरू

हलिया, जसको शाब्दिक अर्थ "जमिन जोत्नेहरू" हो, यसले बँधुवा मजदुरको प्रणालीमा फसेका मानिसहरूलाई बुझाउँछ ।[28] यो जातमा आधारित समुदायहरूमा प्रचलित ऋण बन्धनको प्रणालीसँग नजिक छ, आधुनिक दासत्वको एक रूपमा सामान्यतया, दास हलियाहरूको कुनै ऋणसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध थिएन । बरु, धेरैजसो अवस्थामा, श्रमिकहरूलाई तिनीहरूका पुर्खाहरूले पुस्तादेखि लिएको ऋणको कारणले थुनिएका थिए । हलिया प्रथा नेपालको पश्चिमी भागमा विशेष गरी कञ्चनपुर, डडेल्धुरा, डोटी, बैतडी र बझाङमा बढि प्रचलित छ ।

नेपालमा सामान्यतया हलियाहरू तीन प्रकारका श्रमिक सम्बन्धबाट बाँधिएका थिए । पहिले, वंशमा आधारित थियो, जहाँ हलियाले उनीहरुका अग्रजहरुले जमिनदारसंग लिएको ऋण तिर्न काम गर्थे । दोस्रो, जमिन र जीविकोपार्जनसँग जोडिएको थियो किनभने हलियाले आफ्नो श्रमको बदलामा खेती गर्नका लागि आफ्नो जमिन्दारबाट सानो टुक्रा जमिन लिएको हुन सक्छ । तेस्रो प्रकारको श्रम सम्बन्ध भनेको ऋणको प्रत्यक्ष भुक्तानी थियो जुन हलिया आफैले घरधनीबाट लिएका थिए ।

नेपालको सामाजिक-सांस्कृतिक परम्परामा जरा गाडेको हुनाले हलिया आर्थिक नियन्त्रण प्रणाली मात्र होइन । वास्तवमा, नेपालको पश्चिमी क्षेत्रहरूमा चरम गरिबी र ऋणले दलित भनेर चिनिने कथित तल्लो जातका धेरै सदस्यहरूलाई हलियाको स्थितिमा पुर्याएको छ । हलियाहरूले दलित र हलियाको रूपमा दोहोरो भेदभावको सामना गर्नुपरेको छ, उनीहरूलाई शताब्दीयौंदेखि समाजको तल्लो तहमा रहन बाध्य पार्दै आएको छ । उनीहरूलाई सजायको रूपमा गम्भीर कुटपिट गर्ने, जबरजस्ती भोको राख्ने, पानीबाट वञ्चित गर्ने, र विभिन्न प्रकारका अपमान सहित धेरै मानवअधिकार उल्लङ्घनको शिकार बनाइएको छ । विभेदका कारण शासन सञ्चालनमा हलियाको सीमित राजनीतिक प्रभाव छ ।

जमिन्दारहरू सामान्यतया उच्च जातका ब्राह्मण र क्षेत्री वा गुरुङ र मगरहरू जस्ता उच्च जातिहरूका जनजाति हुन् । साथै, हलियाहरू आफैमा पनि पदानुक्रममा आधारित जातीय व्यवस्थाले परिवारहरू बीचको सामाजिक सम्बन्धलाई असर गर्छ ।

अधिकांश हलियाहरू पृथक समुदायमा बस्छन् र उदाहरणका लागि, अन्य जनसंख्या समूहहरूबाट छुट्टै पानीको स्रोत र मन्दिरहरू छन् । कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशका १२ जिल्लाबाट कुल १९०५९ मुक्त हलिया सरकारी अभिलेखमा सूचीकृत छन् । यो अनुसन्धानले पाँच प्रमुख जिल्लाहरूमा जोड दिन्छ र चित्र ४ ले नगरपालिकाहरूमा उत्तरदाताहरूको वितरण देखाउँछ ।

[28]UNRHCOJune2011

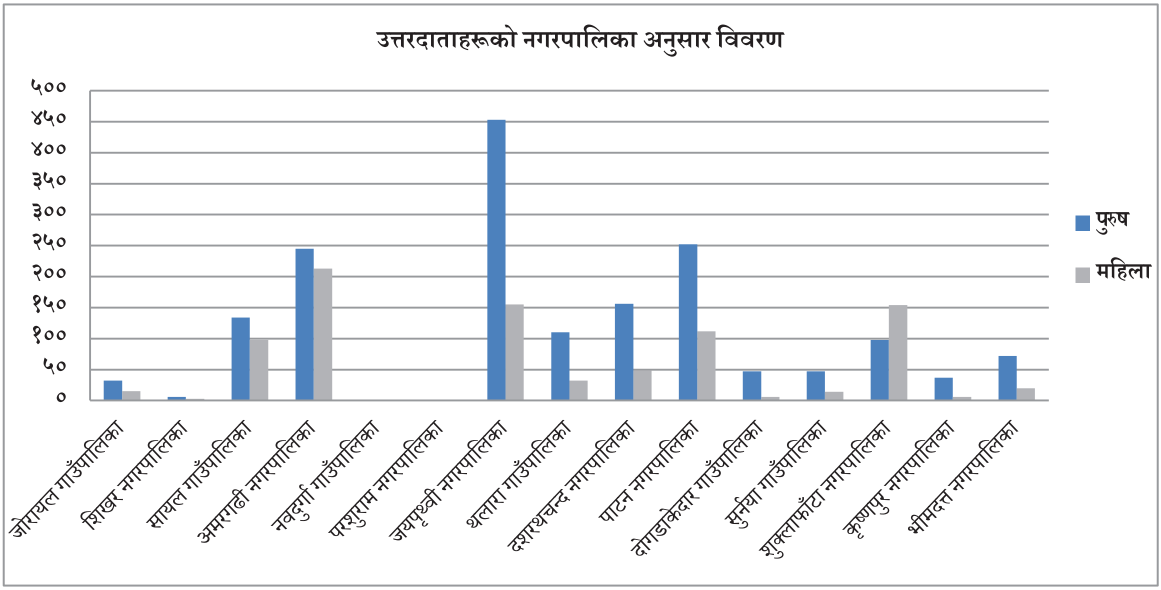

चित्र ४: नगरपालिकाहरूद्वारा उत्तरदाताहरूको वितरण

यस अनुसन्धानमा भाग लिने २५६७ मुक्त हलियाहरू मध्ये ६६% पुरुष र ३४% महिला थिए, जसले लैङ्गिक सन्तुलन नमूनालाई जनसङ्ख्याको सन्दर्भमा पूर्वाग्रही बनाउँछ । तर, त्यसको एउटा खास कारण छः नेपालको श्रम सहभागिता पुरुष प्रधान छ र विशेष गरी जबरजस्ती श्रमको हलिया व्यवस्थामा पनि यो त्यही अनुसारको छ । हलिया परिवारका सबै सदस्यहरू रोजगारदाताको लागि काम गर्न बाध्य भएकाले महिला कामदारहरूलाई सामान्यतया पुरुष हलियाको श्रम प्रतिको लगाव मात्र मानिन्थ्यो ।

सहभागीहरूको उच्च संख्या २५-४० वर्षको उमेर समूहको थियो, जसलाई अध्ययनले ४५% को साथ वयस्कको रूपमा परिभाषित गरेको छ, त्यसपछि ४५-५५ वर्षका मानिसहरूलाई २९% को अंशको साथ वयस्कको अन्ततिर रहेकाहरू भनेर परिभाषित गरिएको छ । ज्येष्ठ नागरिक (५५ वर्षभन्दा माथि) २१% र अन्तमा युवा (२४ वर्षभन्दा बढी) को ५% हिस्सा रहेको छ । यस अनुसन्धानमा बालबालिकालाई प्राथमिकतामा राखिएको छैन भन्ने कुरालाई ध्यानमा राख्दै उत्तरदाताहरू बीचको त्यो सन्तुलन हलियाको राम्रो प्रतिनिधित्व मान्न सकिन्छ ।

पेशागत हिसाबले उत्तरदाताहरू मध्ये आधाभन्दा बढी (५६%) कृषि क्षेत्रका थिए र त्यसपछि करिब एक तिहाइ मिश्रित सामाजिक क्षेत्रहरूमा दैनिक ज्यालादारी गर्ने कामदार थिए (चित्र ५ हेर्नुहोस्) । श्रेणी "अन्य" ले सेवकदेखि विद्यार्थी सम्मका दर्जनौं विभिन्न पेशाहरू समेटदछ । बाँकी दुई वर्गहरूले काम गर्न नसक्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हिस्सा (जसले हलियाका अधिकांश अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू कामको जीवनमा छन् भनेर अनुमान गर्न मद्दत गर्छ) र काम पाउन नसकेका वा घरमै बस्न आवश्यक पर्ने मानिसहरूको अंश देखाउँछन् । उदाहरणका लागि आफ्नो परिवारको हेरचाह गर्दै । सामान्यतया, यो भेटियो कि त्यहाँ काम गर्ने जीवनमा लैङ्गिक भिन्नताहरू छन्: पुरुषहरू भन्दा बढी महिलाहरू कृषिमा थिए, र दैनिक ज्याला मजदुरहरूमा पुरुषहरूको हिस्सा महिलाहरू भन्दा बढी थियो ।

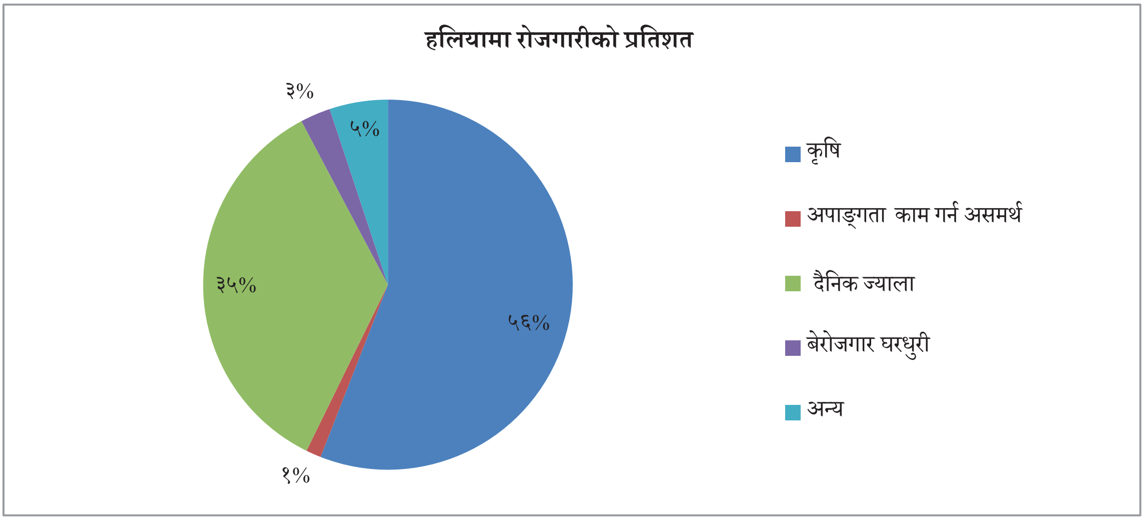

चित्र ५: हलियाको पेशा विवरण

हलियामा प्रजनन दर उच्च छ। अधिकांश सहभागीहरू (५३%) को परिवारको आकार पाँच सदस्यहरू सम्म छ, त्यसपछि ती ३९% को परिवार छ र नौ को बीचमा छ, र ८% को दस देखि पन्ध्र सदस्यहरूको परिवार छ। हलियामा परिवारलाई आफन्तको विस्तारित समुदायका रूपमा लिन सकिन्छ किनभने १८ सहभागीले १६ देखि ३० सदस्यको परिवार रहेको जानकारी दिए। वैवाहिक अवस्था हेर्दा ९३% ले वैवाहिक जीवन बिताइरहेका छन्।

डेटासेटले (तथ्याङ्कको समुह) यस प्रतिवेदनलाई हलियाका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू बीचको ESC अधिकारहरू नजिकबाट जाँच्न अनुमति दिन्छ। नेपालका ग्रामीण भेगका समुदायहरूले अझै पनि अपाङ्गतालाई पूर्वजन्ममा गरेका पापको प्रायश्चितका रूपमा हेर्छन् र दयाको पात्रको रूपमा व्यवहार गर्छन् र हलिया समुदायहरू यस प्रकारको भेदभावबाट अलग छैनन्। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई परिवारहरूद्वारा सामाजिक प्रतिष्ठाको कुराको रूपमा चिडाउन सकिन्छ।

२३९ पुरुष र १२७ महिलाहरू सहित ३६६ मुक्त हलियाहरू अपाङ्गता भएका थिए, जसले यस डेटासेटमा सामान्य लैङ्गिक सन्तुलन झल्काउँछ (चित्र ६ हेर्नुहोस्)। यसबाहेक, सबै जिल्लाबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले अनुसन्धानमा भाग लिए।

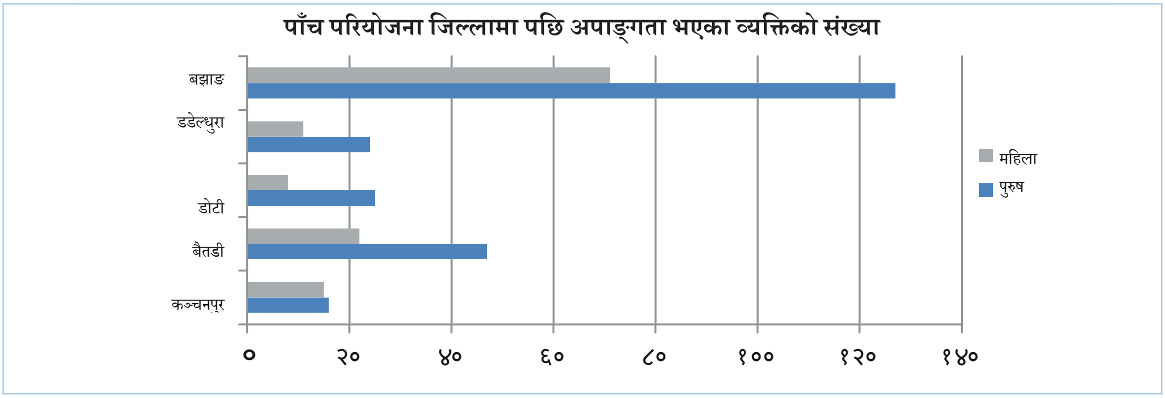

चित्र ६ – अपाङ्गता भएका व्यक्तिको जिल्ला अनुसारको प्रतिनिधित्व

४.२. स्वास्थ्यको अधिकार

कानूनी ढाँचा

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३५: प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित गरिने छैन ।[29]

श्रम ऐन २०७४, अध्याय १२: श्रमिकप्रति रोजगारदाताको कर्तव्यहरू तोकिएको छ, उदाहरणका लागि कामको लागि सुरक्षित वातावरण बनाउने, श्रमिकलाई सुरक्षा र स्वास्थ्य सम्बन्धी आवश्यक सूचना र तालिम प्रदान गर्ने र श्रमिकलाई निःशुल्क सुरक्षा उपकरण उपलब्ध गराउने ।[30]

स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५, अध्याय २: प्रत्येक नागरिकलाई गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा सहज रूपमा प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र कसैलाई पनि स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित गरिने छैन ।[31]

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा सिफारिसहरू

नं.१५९.३८, १५९.१४३ र १५९.१४७: स्वास्थ्य सेवाहरूमा पहुँच सहज बनाउन र सार्वजनिक स्वास्थ्यमा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्न अनुकूल अवस्था सिर्जना गर्न प्रयास जारी राख्ने

नं.१५९.१३२: आपतकालीन र महामारीको समयमा स्वास्थ्यको अधिकारको संरक्षण सुनिश्चित गर्न स्वास्थ्य योजना र कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्न आफ्नो प्रतिबद्धता कायम राख्ने

नं.१५९.१४४: जारी कोभिड-१९ को महामारीलाई ध्यानमा राखी महामारीको समयमा आधारभूत स्वास्थ्य सेवाहरूमा पहुँचमा हुने अवरोधलाई न्यूनीकरण गर्दै विश्वव्यापी स्वास्थ्य विस्तारतर्फको प्रयासलाई निरन्तरता दिने

निष्कर्षहरु

तथ्याङ्कले मुक्त हलियाका लागि स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्नमा ठूलो कमी देखाउँछ । अर्थात्, आधाभन्दा बढी (५३%) ले स्वास्थ्य सेवाहरू उनीहरूका लागि पहुँचयोग्य नभएको बताए । स्वास्थ्य सेवा सुविधालाई पहुँचयोग्य ठान्नेहरूका लागि उनीहरूलाई त्यहाँ भेदभाव गरिएको छैन, र उनीहरूले प्रदान गर्ने सेवाहरूको बारेमा पर्याप्त जानकारी छ भन्ने कुराको कदर गर्छन् ।

स्वास्थ्य सेवामा पहुँचको समस्या समूहहरूमा समान छैन: अपाङ्गता नभएका पुरुषहरू मध्यबाट, आधाले चुनौतिहरू अनुभव गरेका रहेछन्, जबकि महिलाहरूमध्ये ५५% ले समस्याहरूले सामना गरेका थिए । त्यसले, अपाङ्गता भएका महिलाहरूका लागि पहुँचको अभावले उत्तरदाताहरूको दुई तिहाइको नजिक पुगेको छ । यद्यपि, सामान्यीकरण गर्न गाह्रो हुन्छ किनकि पहुँचमा भौगोलिक भिन्नतालाई विचार गर्न आवश्यक छ (चित्र ७ हेर्नुहोस्) । कञ्चनपुरमा कुल हलियाको ४% ले स्वास्थ्य सेवा पहुँचयोग्य मानेका छन् भने डडेल्धुरामा यो संख्या ८०% भन्दा बढी छ । यसरी हलियाको अधिकारको सम्मान गर्ने सन्दर्भमा जिल्लाको फरक क्षमता रहेको प्रष्ट हुन्छ ।

[29]Constitution of Nepal 2072 (Nepal Law Commission)
[30]The Labor Act 2017 (Nepal Law Commission)
[31]The Public Health Service Act 2075 (Nepal Law Commission)

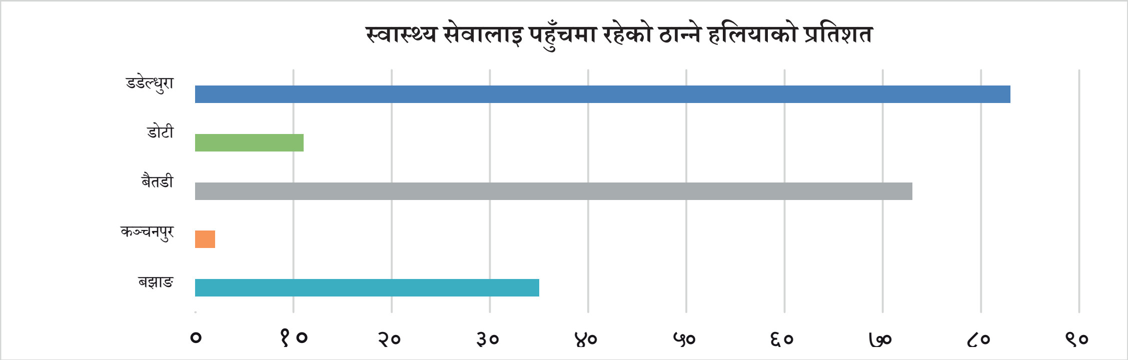

चित्र ७: मुक्त हलियाका पाँच जिल्लामा स्वास्थ्य सेवामा पहुँच

पहुँच सम्बन्धी समस्याका अतिरिक्त, मुक्त हलियाको एक छैठौं भागले स्वास्थ्य सेवामा भेदभावको सामना गर्नुपरेको छ (हेर्नुहोस् रेणु तिरुवाको मामिला)। यद्यपि सामान्य रूपमा संख्या कम भए पनि, विशेष गरी अपाङ्गता नभएका महिलाहरूको लागि तिनीहरूमध्ये ७% मात्रै भेदभाव भएको रिपोर्ट गरिएको छ, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अझ खराब छ किनभने प्रत्येक चौथो महिला अपाङ्गता भएका व्यक्तिले भेदभावको सामना गर्नुपरेको छ। त्यो खोज बहु-आधारित भेदभावको स्पष्ट प्रमाण हो र यस भेदभावको जरालाई अझ राम्ररी बुझ्नको लागि थप अनुसन्धान आवश्यक छ।

दशरथचन्द नगरपालिकाकी रेणु तिरुवा दुई सन्तानसहित एकल आमा हुन्। उनका ९ वर्षीय छोरामा बौद्धिक अपाङ्गता छ भने ११ वर्षीया छोरीमा शारीरिक अपाङ्गता छ। उनले नगरपालिकाको डाक्टरसँग छोराछोरीको अपाङ्गता प्रमाणपत्र माग्दा डाक्टरले मानेनन् र सरकारबाट सहुलियत पाउन बालबालिकालाई माध्यम बनाएको आरोप लगाए।

अपाङ्गता कार्ड नहुँदा उनका छोराछोरी आफूले पाउने सेवा पाउनबाट वञ्चित छन्। उनी र उनका छोराछोरीलाई स्वास्थ्य सेवामा सहज पहुँच छैन। डाक्टरले चेक-अप गर्दा भेदभाव गरेको र आफूले पाउने नि:शुल्क औषधी नदिने उनी महसुस गर्छिन्। हलिया, एक्लो महिला र अपाङ्गता भएका बालबालिका भएकाले भेदभाव पूर्ण व्यवहार भएको उनको धारणा छ।

स्वास्थ्य सेवामा पुग्ने समस्याहरूमा सबैभन्दा ठूलो सम्भावित व्याख्याहरू मध्ये स्रोतको अभाव हो। मुक्त हलियामध्ये आधाले मात्रै स्वास्थ्य र औषधिको सुविधाको लागि पैसा नतिरेको उल्लेख गरेका छन्। चाखलाग्दो कुरा के छ भने, महिलाहरू (दुई तिहाइ) उनीहरूका पुरुष समकक्षहरू भन्दा नि: शुल्क सेवाहरू प्राप्त गर्ने सम्भावना बढी छ। गरिबीमा परेका धेरै हलियाका लागि स्वास्थ्य उपचारको खर्च प्रमुख समस्या भएकाले हलियालाई नि:शुल्क स्वास्थ्य बीमा उपलब्ध गराउनु पर्ने धारणा राखेका र हलियाका नेताहरुको छलफलमा यो चुनौतीको विषय रहेको थियो। यसबाहेक, स्वास्थ्य सेवामा सामान्य अविश्वास थियो किनभने करिब दुई तिहाईले स्वास्थ्य चौकीहरूमा जनसंख्याको हिसाबले उनीहरुलाई सेवा प्रवाह गर्ने पर्याप्त कर्मचारीहरू छन्।

सकारात्मक घटनाक्रममा, उत्तरदाताहरूमध्ये दशौंले मात्र म्याद गुज्रेको औषधि दिइएको रिपोर्ट गरे जुन नेपालमा सन् २०१० को दशकसम्म पनि ठूलो समस्या थियो[32] तर सरकारले भारी प्रतिबन्ध लगाएपछि सुधार भएको हुन सक्छ।[33] निष्कर्षका

[32]Bhattarai, T., 2012. Expired, Fake Medicines Flood Pharmacies in Nepal, https://globalpressjournal.com/asia/nepal/expired-fake-medicines-flood-pharmacies-in-nepal/

आधारमा हलियाको स्वास्थ्य सेवामा मानवअधिकार सुनिश्चित गर्न मुख्य चुनौती स्वास्थ्य सेवाको पहुँच र गुणस्तरसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ । यो खोज अघिल्लो शैक्षिक अनुसन्धानसँग मिल्दोजुल्दो छ जसले स्वास्थ्य सेवा सुविधाको असमान वितरण र ती सेवाहरूमा सडक यातायातको कमजोर पूर्वाधारको आलोचना गर्दछ ।[34]

फलस्वरूप, विशेष गरी ती जिल्लाहरूमा जहाँ सेवाको पहुँच कम छ, कोभिड-१९ लोप नभएकाले चुनौतिहरूलाई सच्याउन स्रोतहरू विनियोजन गर्न महत्त्वपूर्ण छ । हलियाका एक छैठौंले मात्रै कोभिड–१९ को सङ्क्रमण देखिए देखि नै स्वास्थ्य संस्था सञ्चालनमा रहेको र सेवा उपलब्ध गराएको धारणा राखेका छन् । हलियाका नेताहरूको परामर्शबाट सुरु भएका यस्ता सुधारात्मक उपायहरूको एउटा माध्यम भनेको उपलब्ध स्वास्थ्य सेवाहरूको जानकारी र तिनको पहुँचलाई सरकारी चेतना अभिवृद्धि गर्ने गतिविधिहरूद्वारा सुधार गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि, हलियाका ९१% महिलाले महामारीको समयमा स्वास्थ्यसम्बन्धी जानकारी नपाएको बताए ।

४.३. शिक्षाको अधिकार

कानूनी ढाँचा

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३१: सबै नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र नि:शुल्क र माध्यमिक तहसम्मको शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ र आर्थिक रूपमा विपन्न नागरिकहरूलाई राज्यद्वारा कानून बमोजिम उच्च शिक्षाको हक हुनेछ ।[35]

निशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षा ऐन २०७५, परिच्छेद २ : नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय सरकारले प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत तह र माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा आवश्यक व्यवस्थासहित उपलब्ध गराउनेछ । अध्याय ३, उपदफा ६: राज्यले ४-१३ वर्षका बालबालिकालाई एक वर्षको प्रारम्भिक बाल विकाससहित आधारभूत तहको शिक्षा प्रदान गर्नेछ । उपदफा २३: आर्थिक रूपमा विपन्न बालबालिकाले आधारभूत तहसम्मको शिक्षा उपलब्ध गराउन स्थानीय सरकारले मासिक छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउन सक्नेछन् ।

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा सिफारिसहरू

न.१५९.१२१: शिक्षाको अधिकार जस्ता नागरिकका आधारभूत आवश्यकताहरूसँग सम्बन्धित नीतिहरूको राम्रो व्यवस्थापन गर्ने

न.१५९.१५३: अपाङ्गता भएका बालबालिका लगायत कसैलाई पनि पछि नछोड्ने समावेशी शिक्षा प्रणाली सुनिश्चित गर्ने प्रयास जारी राख्ने

नं.१५९.१४७, १५९.१५१, र १५९.१५२: बिना भेदभाव सबैको लागि निःशुल्क र गुणस्तरीय शिक्षामा पहुँच सुनिश्चित गर्न अनुकूल परिस्थिति सिर्जना गर्ने प्रयास जारी राख्ने

नम्बर १५९.१८१: विशेष गरी कोभिड-१९ लकडाउनको समयमा बालिका तथा किशोरीहरूको लागि अनलाइन शिक्षामा समान पहुँच प्रदान गर्न प्रयासहरू बढाउने

---

[33]Himalayan News Service, 2018. Harsh penalty set for sale of expired drugs, https://thehimalayantimes.com/kathmandu/harsh-penalty-set-for-sale-of-expired-drugs

[34]Devkota, H.R., Murray, E., Kett, M., Groce, N. 2018. Are maternal healthcare services accessible to vulnerable group? A studyamongwomenwithdisabilitiesinruralNepal.PLoSONE13(7):e0200370.https://doi.org/10.1371/journal.pone.0200370

[35]Constitution of Nepal, 2072 Page no. 22-23

निष्कर्षहरु

नेपालमा, विशेष गरी ग्रामीण परिवेशमा महिलाहरूको हकमा, शिक्षालाई विकासलाई सक्षम बनाउनको लागि विशेषाधिकार प्राप्त क्षेत्रको रूपमा लिइन्छ[36] - जहाँ हलिया पनि सामान्यतया बसोबास गर्छन् । ठूला परिवार भएका अधिकांश हलियामा शिक्षासँग सम्बन्धित समस्या छ । हलियाका उत्तरदाताहरूमध्ये ९०% ले आफ्ना छोराछोरीलाई विद्यालय पठाउने गरेको बताए ।

सामान्यतया विद्यालयहरूलाई, स्वास्थ्य सेवा सेवाहरू भन्दा बढी पहुँचयोग्य मानिन्थ्यो जबकि लगभग २५% ले मात्र पहुँच बाहिर मानिन्छ । यस अर्थमा, शिक्षाको क्षेत्रीयकरणले विद्यालयको पहुँचमा सकारात्मक विकास ल्याएको हुन सक्छ ।[37]

तैपनि, विद्यालयहरूको पहुँच जिल्लाहरूमा धेरै फरक थियो (चित्र ८ हेर्नुहोस्) । शिक्षाको त्यो खोजलाई प्रतिबिम्बित गर्दा कञ्चनपुरमा दुवै सेवा उपलब्ध गराउन कठिन रहेको प्रष्ट हुन्छ भने बैतडीमा भने दुवै सेवा धेरैजसो पहुँचयोग्य मानिने स्थिति सकारात्मक रूपमा उल्टो छ । चाखलाग्दो कुरा के छ भने सेवाको पहुँचमा पनि भिन्नता छ, डडेल्धुरामा स्वास्थ्यमा पहुँच उच्च थियो तर विद्यालय थिएन, जहाँ डोटीमा स्वास्थ्य पहुँच गर्न गाह्रो मानिन्थ्यो तर शिक्षाको पहुँच राम्रो थियो । फेरि, यस्तो भौगोलिक भेदभावले सबै हलियाबारे एकैखाले निष्कर्षमा पुग्न सावधानी अपनाउन सुझाउँछ ।

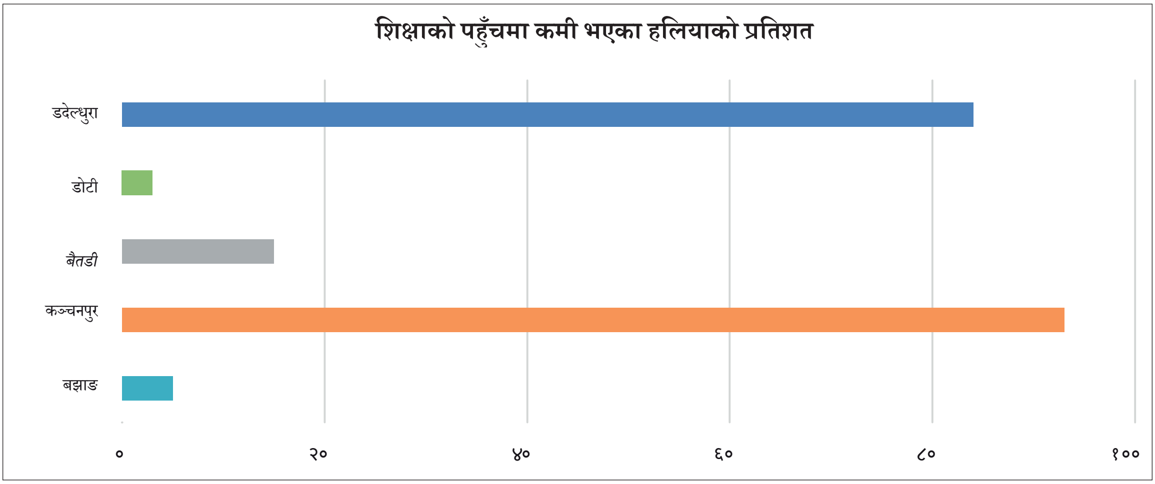

चित्र ८: जिल्लाहरूमा शिक्षाको पहुँच गर्न चुनौतीहरूको सामना गरिरहेका हलियाको प्रतिशत

यसबाहेक, तथ्याङ्कले सुझाव दिन्छ कि, कम्तिमा विद्यालयका बालबालिकाका अभिभावकहरूले लिङ्ग सम्बन्धी भेदभाव देखेका छैनन्: लगभग १५% पुरुष र महिला दुवैले भेदभाव गरेको जाहेर गरेका छन् र त्यस्ता संख्या अपाङ्गता भएका व्यक्ति उत्तरदाताहरू माझ थोरै थिए । पछि, तथ्याङ्कले विद्यालय संलग्नताहरूमा सामाजिक समूहहरू बीचको भिन्नताहरू कम हुन सक्छ भन्ने आशालाई अनुमति दिन्छ ।[38] वास्तवमा, पहुँचको मुख्य कारण विद्यालयहरूमा भेदभाव रहित थियो नकि उदाहरणका लागि, भौतिक दूरी, लगभग ६०% ले विद्यालय सुरक्षित भौतिक दूरीमा रहेको विचार गरे तापनि भौतिक पहुँच थिएन ।

[36]Castellsagué, A., Carrasco, S., 2021.Schooling and development: global discourses and women‟s narratives from Nepal, Compare: A Journal of Comparative and International Education, 51:7, 1058-1076, DOI: 10.1080/03057925.2019.1709803
[37]Daly, A, Parker, SL, Sherpa, S and Regmi, U. 2019. Federalisation and education in Nepal: contemporary reflections on working through change. Education 3-13. ISSN 0300-4279
[38]Bhattarai, N., Bernasek, A., Pena, A.A., 2020. Factors Affecting School Attendance and Implications for Student AchievementbyGenderinNepal, ReviewofPoliticalEconomy,32:2,259-282, DOI:10.1080/09538259.2020.1769296

पहुँचको समस्यासँगै शिक्षाको गुणस्तरमा पनि शंका उत्पन्न हुन्छ किनभने ४०% ले प्रति बालबालिका शिक्षक आवश्यक संख्यामा छन् र करिब सोही प्रतिशतले शिक्षकलाई आफ्नो पेशाको लागि पर्याप्त तालिम दिनुपर्ने धारणा राखेका छन्। यहाँ, हामी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा विभेद देख्छौं किनकि महिला र पुरुष दुवैका आधाभन्दा बढी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले शिक्षकहरूको योग्यतामा विश्वास गरेनन्।

सबैका लागि नि:शुल्क र गुणस्तरीय शिक्षाको ग्यारेन्टी गर्ने कुरामा जोड दिए पनि झन्डै आधा हलियाले शिक्षा नि:शुल्क नभएको ठान्छन् (दमाईको प्रसंग हेर्नुहोस्)। यस्ता चुनौतिको कारण शिक्षा नि:शुल्क भए पनि किताब, विद्यालयको पोशाक र अन्य आवश्यक उपकरणको लागत रहेको बताइएको छ।

पवना दमाई अपाङ्गता भएकी १३ वर्षीया बालिका हुन् जसले नौ वर्षको हुँदा आफ्नो बुबा गुमाइन्। दुर्भाग्यवश उनकी आमाले पनि आफ्नो बुबाको मृत्यु हुनुअघि आफ्नो परिवार छोडेर गइन्। त्यसैले उनी काकाको घरमा आफ्ना दुई कान्छी बहिनी र एक भाइ र काकाको परिवारसँग दुई कोठाको सानो घरमा बस्न बाध्य छिन्।

पूरै परिवार दैनिक ज्याला मजदुरीको रूपमा काम गर्ने काकामा निर्भर छ। काकाको कम आम्दानीले परिवारलाई दुई छाक खुवाउन पुग्दैन। तिनीहरूको घरले तिनीहरूलाई हुरी र वर्षाबाट मुश्किलले जोगाउँछ। केही गाउँलेहरूले उनलाई काकाको लागि बोझ भएको आरोप पनि लगाए, जसले गर्दा उनको आत्मालाई स्वाभाविक रूपमा बोझ हुन्छ।

उनी आफू र आफ्ना भाइबहिनीले सम्मानित र राम्रो जीवनको लागि अध्ययन गर्नुपर्छ भन्ने ठान्दछिन्। यद्यपि उनको अपाङ्गता परिचयपत्र उनको लागि बेकार छ। कारण स्रोतको अभावसँग सम्बन्धित छ: अपाङ्गता परिचयपत्रको साथ शिक्षा नि:शुल्क भएता पनि अन्य चिजहरू जस्तै स्टेशनरी, खाजा, विद्यालय पोशाक, र अन्य आवश्यक चिजहरूको लागि अतिरिक्त पैसा चाहिन्छ।

आधारभूत शिक्षा बाहेक, हलियाका नेताहरूले उच्च शिक्षाको लागि छात्रवृत्ति आवश्यक पर्ने कुरामा प्रकाश पारेका थिए, विशेष गरी हलियाले सामुदायिक उत्थानका लागि महत्त्वपूर्ण मानेको कृषि र प्राविधिक शिक्षाको क्षेत्रमा।

शिक्षा ESC-अधिकारको क्षेत्र हो जहाँ कोभिड-१९ ले सबैका लागि शिक्षाको ग्यारेन्टी गर्न सरकारलाई अझ गाह्रो बनाएको छ: हलियाको मात्र एक प्रतिशतले आफ्नो बच्चाहरूलाई दूर शिक्षा विधिहरू पुग्ने कुरामा सहमत भए। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि, यो मुद्दा सबैभन्दा चुनौतीपूर्ण हुन सक्छ किनभने ३६६ मध्ये केवल दुई अपाङ्गता भएका व्यक्तिले सहयोग प्राप्त भएको उल्लेख गरे जुन शिक्षा र समावेशीकरणका लागि अनलाइन अवसरहरूको बारेमा विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा सिफारिसहरूसँग धेरै भिन्न छ।

४.४. मर्यादित कामको अधिकार

कानूनी ढाँचा

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३४: प्रत्येक श्रमिकलाई उचित पारिश्रमिक, सुविधा र योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ । प्रत्येक मजदुरलाई ट्रेड युनियन खोल्ने र त्यसमा सामेल हुने र सामूहिक सौदाबाजी गर्ने अधिकार हुनेछ ।[39]

नेपाल श्रम ऐन २०७४ र देवानी संहिता२०७४: सबै कामदारहरूको लागि मर्यादित कामको अवस्था प्रवर्द्धन गर्ने प्रावधानहरू । श्रम अधिकार उल्लङ्घन भएमा कानुनमा व्यवस्था भए बमोजिम न्यायिक कारबाही गर्न श्रम कार्यालयलाई निर्देशन दिएको छ । एक कर्मचारीले दिनको ८ घण्टाको परिभाषित कार्य घण्टा हुनुपर्छ ।

बाल श्रम निषेध तथा नियमन ऐन (२००६): जोखिमपूर्ण अवस्थामा १४ वर्ष मुनिका बालबालिकालाई काममा लगाउनु फौजदारी अपराध हो ।

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा सिफारिसहरू

नं. १५९.१०५: रोजगारीको अधिकार ऐन र योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा प्रणालीको कार्यान्वयनलाई थप सुदृढ पार्ने उपायहरू अवलम्बन गर्ने र विशेष गरी कमजोर समूहहरूका लागि लक्षित हस्तक्षेपहरू लागू गर्ने ।

नं. १५९.१२१: काम गर्ने अधिकार जस्ता नागरिकका आधारभूत आवश्यकताहरूसँग सम्बन्धित नीतिहरूको राम्रो व्यवस्थापन गर्ने ।

निष्कर्षहरु

दशकौंदेखि दास श्रमबाट पीडित र आधारभूत जीविकोपार्जनका लागि चुनौतिहरू भोगिरहेका हलियाका लागि श्रम समस्याहरू केन्द्रमा छन् ।[40] त्यसैकारण, हलियाको ८०% को हाराहारीमा अधिकांशले रोजगारी पाएका भए पनि अधिकांश हलिया गरिबीमा बाँचिरहेका छन् । आफ्नो जीवनको लागि कमाई गरिरहेका छन् ।

हलियाले गरेको श्रम कठोर छ । चारवटा विषयले ध्यानाकर्षण गरेका छन्: पहिलो, पाँच हलियामध्ये चारभन्दा बढीले परिवारको जिविकोपार्जनका लागि काम गर्न बाध्य भएको महसुस गर्छन् । दोस्रो, जीविकोपार्जनका अवसरहरू छनोट गर्ने सिमित स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित छ, किनकि एक–चौथाइ भन्दा बढीले उनीहरूलाई काम गर्न बाध्य भएको महसुस गर्छन् । खोजले हलिया प्रणालीको विद्यमान विरासतमा प्रश्न खडा गरेको छ र राजनीतिक घोषणाभन्दा बाहिरको प्रणालीलाई खारेज गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई जोड दिन्छ । एक तिहाइ महिलाले जबरजस्ती गरेको महसुस गर्दा काम गर्न बाध्य महसुस गर्ने समस्या लैङ्गिक छ । त्यो व्याख्यालाई हौसला मिलेको छ, तेस्रो, उत्तरदाताहरूको पाँचौं भागले अझै पनि व्यक्तिगत रूपमा वा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूले हलियाको रूपमा काम गरेको दाबी गर्छन् । अन्त्यमा, हलियाका करिब ४०% ले रोजगारदाताले आवश्यक पर्ने भएकाले दिनमा ८ घण्टाभन्दा बढी काम गर्नुपर्ने अनुभव गरेका छन् । यहाँ, हामीले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सबैभन्दा धैरै काम गर्न आवश्यक पर्ने ढाँचा देख्छौं (चित्र ९ हेर्नुहोस्) ।

---

[39] The Constitution of Nepal 2072 (Nepal Law Commission)

[40] Nepali, P.B., Pyakuryal, K.N., 2011. Livelihood options for landless and marginalized communities in agrarian societies: a case study from western Nepal. Pakistan Journal of Agricultural studies, 48(1), pp 1-10.

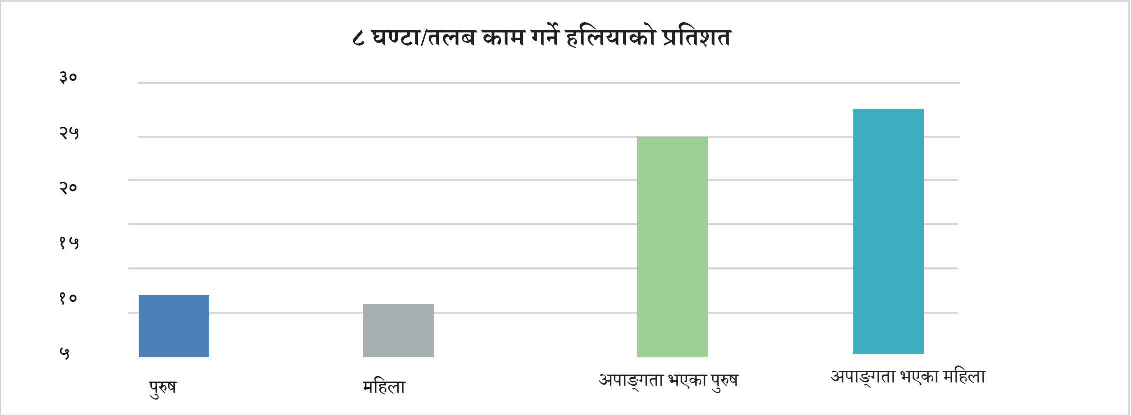

चित्र ९: दैनिक ८ घण्टाभन्दा बढी काम गर्ने हलियाको वितरण

काम गर्ने ठाउँमा चोटपटकको करिब २% ले मात्रै पूरै क्षतिपूर्ति पाएको हुँदा आधाभन्दा बढी कामदारले आफूलाई परेको चोटपटकको लागि कुनै सहयोग नपाएकोले हलियाको नाजुक अवस्था बढेको छ जसको कारण आम्दानी घाटा हुंदै गएके देखिन्छ । सामान्यतया जनसंख्याको लागि, काम सम्बन्धी दुर्घटनाहरू दुर्लभ छन् तर अपाङ्गता भएका व्यक्तिको दुवै लिङ्गका लागि, कार्यस्थलमा चोटपटकहरू खतरनाक रूपमा उच्च छन् । तथ्याङ्कले कार्यस्थलमा हुने दुर्घटनाहरू अपाङ्गताको कारण हो वा अपाङ्गताले मानिसहरूलाई दुर्घटनाको बढी जोखिममा पार्छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्न अनुमति दिँदैन।

दुर्भाग्यवश, तथ्याङ्कले श्रमबाट बालबालिकाको संरक्षण पूर्ण रूपमा लागू हुन सकेको छैन भनी बताउँछ: सर्वेक्षणमा भाग लिएका १५ वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकाहरूमध्ये १० मध्ये ७ जनाले उनीहरू रोजगारीमा रहेको उल्लेख गरेका छन् (हेर्नुहोस् हरिकलाको प्रसंग)।

३८ वर्षीया हरिकला विकले १८ वर्षको उमेरमा विवाह गरेकी थिइन् । विवाहपछि परिवारले छोरा जन्माउन दबाब दिन थाले । उनीसँग पहिले नै दुई छोरीहरु थिए । तेस्रो सन्तानको रूपमा छोरीलाई जन्म दिएपछि घरपरिवारबाट उनलाई कुटपिट भयो ।

उनको श्रीमानले अर्को महिलासँग विवाह गर्ने निर्णय गरेपछि अवस्था नाजुक बन्यो । त्यसपछि श्रीमान् र नव-श्रीमतीले उनलाई झनै तीव्रताका साथ भेदभाव र धम्की दिन थाले र उनका छोरी पीडित भए । अघिल्लो श्रीमान् र नयाँ श्रीमतीले आफ्ना छोरीलाई दैनिक ज्यालादारीमा काम गर्न बाध्य पार्ने निर्णय गरेपछि उनीहरूले आफ्ना छोरी (११ र १३ वर्ष) लाई विद्यालय पठाउन बन्द गरे । बालश्रम नियन्त्रण गर्न नसक्दा शिक्षामा समस्या बढ्दै गएको छ ।

धेरै हलियाले आफ्नो ब्यहोर्ने मानवअधिकार उल्लङ्घन अवस्थाका अतिरिक्त, श्रम क्षेत्र ESC-अधिकारको त्यस्तो क्षेत्र हो जहाँ सबैभन्दा बढी भेदभाव हुन्छ । वास्तवमा, हलियाको एक तिहाइ भन्दा बढीले श्रम सम्बन्धी भेदभावको कुरा जनाए । विडम्बनाको कुरा के छ भने, भेदभावले विभिन्न हलियालाई समान रूपमा व्यवहार गर्दछ: भेदभावको सामना गर्नुपरेको हलियाको प्रतिशत फरक उमेर, लिङ्ग र अपाङ्गता समूहहरूमा कम वा कम समान छ । सार्कीको मामलाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको रूपमा बाँच्नको लागि सीमित अवसरहरू चित्रण गर्दछ ।

अन्ततः, कोभिड-१९ का कारण रोजगारीका अवसरहरू कम भएका छन्, विशेष गरी धेरै हलियाहरू आफ्नो परिवार पाल्न वैदेशिक रोजगारीमा गएका छन् । भारी आर्थिक बोझले गर्दा हलियाका करिब ४० % ले हिंसा बढेको देखाएको छ । पुरुष अपाङ्गता भएका व्यक्तिको लागि संख्या ठूलो छ, लगभग पचास प्रतिशत ।

तथ्याङ्कले काममा हलियाको मानवअधिकार अवस्थाको बारेमा अस्पष्ट विशेषता प्रदान गर्दछ । निश्चित रूपमा, हलियाले आफ्नो काम गर्ने वातावरणमा सबैभन्दा भेदभावको सामना गर्नुपरेको छ जहाँ उनीहरूले लामो समयसम्म काम गर्ने अनिश्चित परिस्थितिहरूमा आफ्नो श्रम सञ्चालन गर्छन्, आफ्नो परिवारको जिविकोपार्जनका लागि काम गर्न दबाब महसुस गर्छन् र उनीहरूबाट निको हुन सक्ने सम्भावना नहुँदा चोटपटक नपर्ने आशामा समर्थन हो ।

६१ वर्षीय हलिया गुलाफ सार्कीले बझाङ जिल्लाका ६ जनाको परिवारलाई खुवाउन कृषकको काम गर्छन् । उनको कम्मर खुट्टामा समस्या छ, त्यसैले उनी लामो समयसम्म हिँड्न वा बस्न पनि सक्दैनन् । जसका कारण उनले जागिर पाउन सकेका छैनन् ।

उनीसँग न हलिया कार्ड छ न त अपाङ्गता कार्ड । परिचयपत्र नहुँदा उनी सबै सरकारी सेवाबाट वञ्चित छन् । हलियाका एक अपाङ्गता भएका व्यक्ति आफ्नो शारीरिक अवस्था र जातका कारण सम्मानजनक कामको अधिकारबाट वञ्चित छन् ।

४.५. पुनःस्थापना सेवाको अधिकार

कानूनी ढाँचा

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ५१: राज्यले मुक्त कमैया, जोताहा, भूमिहीन, सुकुम्वासीको पहिचान गरी उनीहरुको जीविकोपार्जनको लागि आवास, बसोबासको लागि जग्गा र खेतीयोग्य जमिन वा रोजगारी उपलब्ध गराई पुनःस्थापना गर्ने नीति अवलम्बन गर्नेछ। [41]

मुक्त हलिया पुनःस्थापना योजना र नीति २०७५/७६: हलियाको आर्थिक अवस्था उकास्न पुनःस्थापना कोष र हाल बसोबास गरिरहेका घर जग्गा, मर्मत र बसोबासका लागि रकम उपलब्ध गराउने।

मुक्त हलिया पुनःस्थापना ढाँचा र योजना २०७०: हलियाका लागि सुरक्षित आवास, सुधारिएको आर्थिक अवस्था र स्वास्थ्य र शिक्षामा राम्रो पहुँच सुनिश्चित गर्ने। यसबाहेक, रणनीति अन्तर्गत हलियाका लागि परिचयपत्र उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ।[42]

कमैया ऐन, २०५८: कुनै पनि बन्धक श्रम प्रणालीलाई निषेध गर्दछ।

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा सिफारिसहरू

नं.१५९.१२१: नागरिकका आधारभूत आवश्यकताहरू जस्तै पर्याप्त आवासको अधिकार (हलिया पुनःस्थापनासँग सम्बन्धित) नीतिहरूको राम्रो व्यवस्थापन गर्ने

नं.१५९.१३३: समाजका कमजोर समूहहरूको विशेष आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी कोभिड-१९ महामारीको प्रभावको सामना गर्न मानवअधिकारको दृष्टिकोणले सामाजिक आर्थिक सुधारमा प्रगति गर्ने

निष्कर्षहरु

श्रम सम्बन्धी अघिल्लो विश्लेषणले यो देखाउँछ कि, हलिया दास श्रमिक प्रणालीका अवशेषहरूले अझै पनि "मुक्त हलिया" को काम गर्ने अवस्थालाई पछयाईरहेका छन्। तसर्थ, क्षतिपूर्तिमा बलियो ध्यान केन्द्रित गर्ने र प्रणालीको ब्यवहारिक उन्मूलन तुरुन्तै बनाउनुपर्छ।

कानून र नीतिगत सिफारिसहरूमा गरिएका प्रतिबद्धताहरूको बावजुद, उत्तरदाताहरूको एक चौथाइ भन्दा कमले हलिया परिचयपत्र प्राप्त गरेका छन् जुन त्यस्ता क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न योग्य हुनको लागि शर्त हो (कृपया चौधरीको प्रसंग हेर्नुहोस्)। यहाँ, तथ्याङ्कले यो अर्थमा पुरुष बढी सफल भएको देखाएको छ, जसमध्ये २६% ले मुक्त हलिया परिचयपत्र पाएका छन् भने महिलाको संख्या २०% छ। चाखलाग्दो कुरा के छ भने, अपाङ्गता भएका हलिया व्यक्तिहरूसँग अपाङ्गता नभएको भन्दा धेरै संग मुक्त हलिया कार्ड, त्यसले उनीहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सुविधा सुरक्षित गर्न सक्षम हुन बढी सक्रिय भएका छन् भन्ने तथ्यलाई बुझाउन सक्छ (चित्र १० हेर्नुहोस्)।

[41] Constitution of Nepal 2072 (Page 41)

[42] Freed Haliya Rehabilitation Plan and Policies 2075/76, Pg. 10, 14

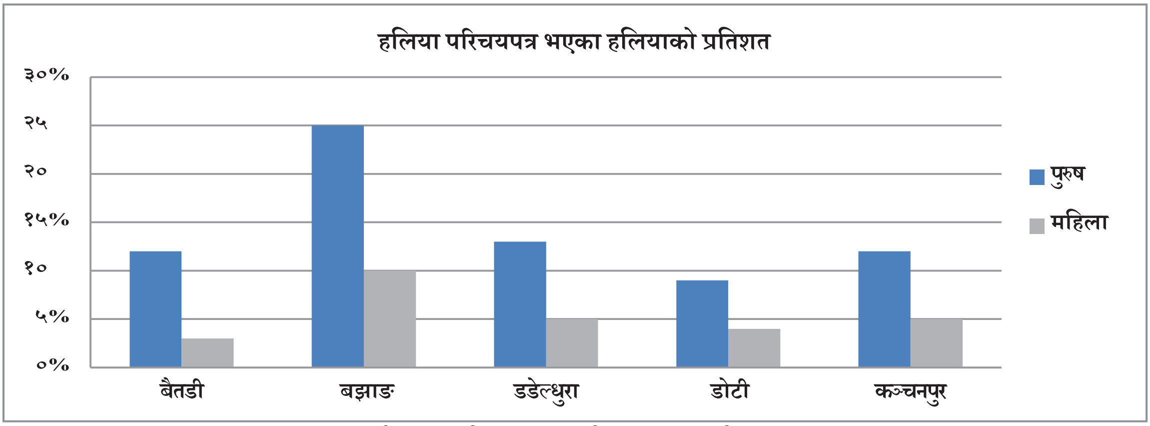

चित्र १०: हलियाहरू बीच हलिया परिचय पत्र वितरण

फलस्वरूप, हलियाका लागि पुनःस्थापना सहयोग उपलब्ध गराउने कार्यलाई अधिकांश रूपमा असफल मान्न सकिन्छ, कम्तिमा दुई तिहाइले यसका लागि सरकारबाट कुनै सहयोग नपाएको र कोभिड–१९ ले प्रक्रियालाई अझ सुस्त बनाएको तथ्याङ्कले देखाएको छ। वास्तवमा, हलिया नेताहरूसंगको परामर्शमा, सरकारी कर्मचारीहरूलाई समस्या भएको वा धेरै हलियामा पुग्न समस्या भएको छ, जसका कारण तिनीहरू कुनै आधिकारिक सूचना प्रणालीमा दर्ता छैनन्।

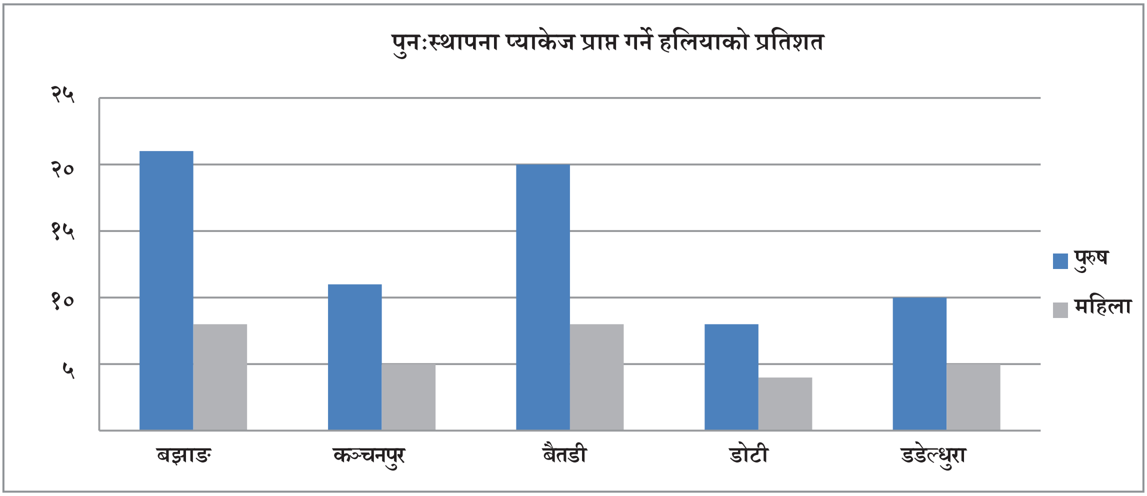

चित्र ११: पुनःस्थापना प्याकेज प्राप्त गर्ने व्यक्तिको जिल्लागत तथ्याङ्क प्रतिनिधित्व

विभिन्न सामाजिक समुह वा क्षेत्रहरू बीच समग्र रूपमा कुनै बलियो भिन्नता नभए पनि, त्यस्ता क्षेत्रहरू भित्र बलियो भिन्नता छ, जसले विस्तृत रूपमा भिन्नताका कारणहरू जाँच्नको लागि भविष्यको अनुसन्धानको बाटो खोल्छ (चित्र ११ हेर्नुहोस्)। उदाहरणका लागि, डडेल्धुरामा, एक तिहाइभन्दा बढी पुरुषले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू (पुरुष १३% र महिला ९%) को लागि पुनःस्थापना प्याकेज प्राप्त गरेको प्रतिक्रिया दिए, जसले त्यस जिल्लामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकारको सम्मान गर्न विद्यमान कठिनाइहरूलाई औंल्याउँछ। त्यसको तुलनामा कञ्चनपुरमा अपाङ्गता नभएका भन्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले प्याकेज बढी पाएका छन्। थप रूपमा, पुनःस्थापना प्याकेज प्राप्त गर्ने पुरुष र महिलामा स्पष्ट भिन्नताहरू थिए: बझाङ र बैतडीमा महिलाहरूको अवस्था राम्रो थियो, तर अन्यमा खराब, सबैभन्दा कम डडेल्धुरामा भएको थियो जहाँ पुरुषको ३४% को तुलनामा १६% महिलाले मात्र प्याकेज पाएका थिए।

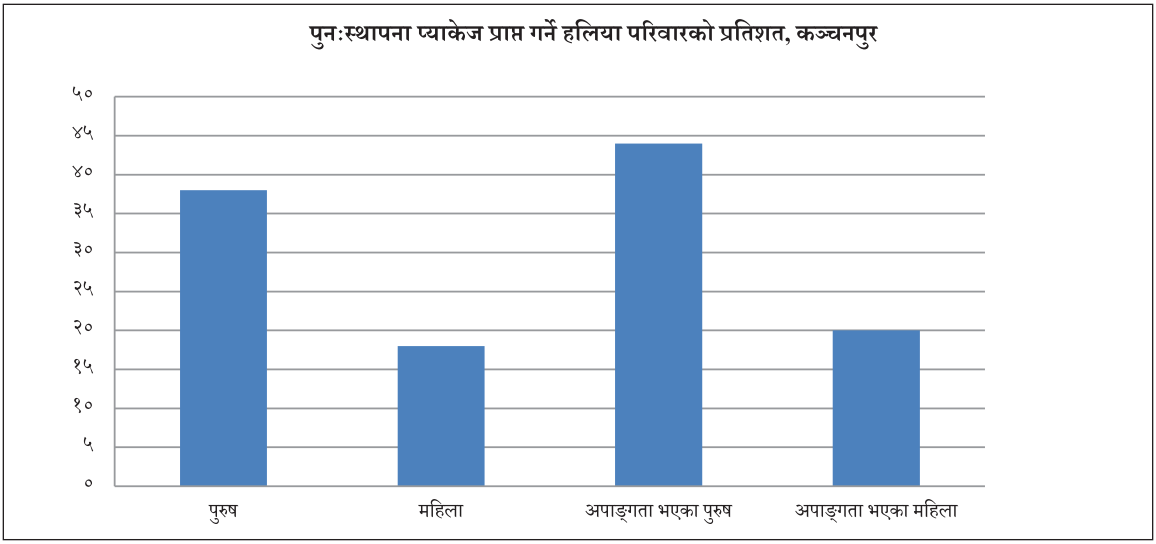

चित्र १२: कञ्चनपुरमा पुनःस्थापना प्याकेज पाएका परिवारहरू

पुनःस्थापना पाएकाहरूका लागि मुख्य सहयोग घरको मर्मतसम्भार रहेको छ। उदाहरणका लागि हलियाको थोरै भागमा मात्रै जग्गा छुट्याइएको छ जसले भूमिहीनतालाई निरन्तरता दिइरहेको छ । वास्तवमा, हलिया परिचयपत्रको अभावलाई पुनःस्थापनामा पहुँच प्राप्त गर्नको लागि मुख्य बाधाको रूपमा पहिचान गरिएको छ र पुनःस्थापना कार्य गर्न सरकारको कथित अनिच्छा जस्ता कारणहरू (हेर्नुहोस् कामी कथा।

तुलसी चौधरी कञ्चनपुर जिल्लाको शुक्लाफाँटा नगरपालिकाकी ४४ वर्षीया महिला हुन्। उनको चुनौतिको जरो वि.सं. २०५० मा भएको अन्तरजातीय विवाह हो जसलाई उनको परिवारले स्वीकार गरेन। बाँच्नको लागि मुस्किलले उनीहरु र चार सन्तान २०५० देखि २०५४ सम्म चार वर्ष सँगै घरधनीको घरमा हलिया बनेर बसे।

तर, परिवारको विरोधका कारण श्रीमानको जात आफूभन्दा तल्लो भएकोले उनले आफ्नो पतिको जातका आधारमा पहिचान बनाउन दिइएन । फलस्वरूप, उनी आफ्नो उपभोक्ता खाता र मतदाता कार्डबाट वञ्चित भइन । उनका छोरीहरूसँग पनि जन्मदर्ता नभएकोले समस्या अन्तरपुस्ताको बन्यो।

यसबाहेक, २०६५ मा मुक्त हलियाको सूचीमा परे पनि उनले हलिया कार्ड पाउन सकिनन् र पुनर्स्थापना प्याकेजबाट वञ्चित भइन्। परिवार र जिल्ला अधिकारीसँग लामो र कठिन सहजिकृत वार्तापछि आज उनले नागरिकता पाएकी हुन्। उनी अब हलिया कार्ड पाउन योग्य छिन् र पुनर्वास प्याकेज पनि पाउने छिन्।

तथाकथित जाति व्यवस्थाले नागरिकता पाउन कसरी बाधा पुर्‍याउँछ भन्ने कुरा यो मुद्दाले देखाएको छ। रेफरल हेल्प डेस्कबाट विज्ञको सहयोग नपाएको भए आजसम्म प्राप्त हुने थिएन, कानुनी प्रक्रिया पनि थाहा नभएको तुलसी आफैले बताइन्।

हलियाका नेताहरूले पुनःस्थापनाका चुनौतिहरूको सामना गर्ने वैकल्पिक उपायहरू प्रस्ताव गरे जसले हलियाको सक्षमता निर्माण र जीविकोपार्जनको दायरा फराकिलो पारोस्, उदाहरणका लागि कृषि, खेती, सिलाई, सम्बन्धी निःशुल्क सीप उन्मुख तालिमहरूः अटोमोवाइल, ड्राइभिङ, मर्मतसम्भार, वायरिङ आदि। साथै, आयआर्जनका लागि हलिया समुदायका लागि जग्गा भाडामा दिन र कृषि सहकारी स्थापनामा सहयोग पुग्ने उनको धारणा छ।

पुनःस्थापना प्याकेज पाएकाहरूका लागि प्याकेजको गुणस्तरमा प्रश्न उठ्छ। अर्थात्, ती व्यक्तिहरूमध्ये करिब १५% ले मात्र प्याकेज आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्न पर्याप्त छ भन्ने ठाने। वास्तवमा, उत्तरदाताले प्याकेज पछि जीविकोपार्जनका चुनौतिहरूको सामना गर्ने र सबैभन्दा ठूलो चुनौती अपर्याप्त मौद्रिक सहयोग र भूमि, विशेष गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बद्ध रहेको जानकारी दिए। विशेष गरी, हलियाको लागि मौद्रिक सहयोगले हलियालाई भूमिहीनताबाट उत्थान गर्न असमर्थ भएको छ किनभने सबै हलियाको ५% भन्दा कमले उनीहरूले जग्गा किन्न पर्याप्त मुआब्जा पाएको ठान्छन्।

५. छलफल र निष्कर्षहरु

हलिया समुदायका लागि, नेपालको तेस्रो आवधिक प्रतिवेदनमा ESC अधिकार समितिले गरेको समापन पर्यवेक्षणमा "परम्परागत बँधुवा मजदुर प्रथा (कमैया, हलिया र कमलरी) औपचारिक रूपमा उन्मूलन भई पुनःस्थापनाका लागि आवश्यक कदम चालिएको भए पनि भूतपूर्व बधुवा मजदुरहरूमध्ये धेरैले, विशेष गरी नेपालको पश्चिमी भागमा, उनीहरूको सीपको अभाव र खेतीका लागि उर्वर भूमिहरूमा पहुँचको कमीको कारणले सामाजिक पुन: एकीकरणमा बाधा सामना गर्छन्, जसले उनीहरूलाई आफ्नो अघिल्लो रोजगारदातामा फर्काउन बल गर्दछ, जसद्वारा उनीहरू प्राय: शोषित हुन्छन्। (arts. 2 and 7)

यस विश्लेषणको आधारमा, त्यो सिफारिसमा सहमत हुन सजिलो छ। अझै पनि बधुवा मजदुरका रुपमा काम गर्ने हलियाको संख्या एकदमै न्यून (२०%) भएतापनि तथ्य यो हो कि *क)* शून्य प्रतिशतभन्दा माथिको कुनै पनि संख्या मानवअधिकारको गम्भीर समस्या हो र ख) करिब ८०% जो आधुनिक दासत्वको अवस्थामा बाँचिरहेका छैनन् उनीहरूले आफ्नो आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारलाई पूर्ण रूपमा सम्मान गरेको देख्नका लागि अझै निकै लामो बाटो छ।

अबको ध्यान सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण मुद्दाहरूमा केन्द्रित गर्न सकिन्छ जसमध्ये सबैभन्दा अपरिहार्य कुरा हलियाको आधिकारिक रूपमा ढिलो पहिचान र त्यसपछिको अन्यायलाई सच्याउन क्षतिपूर्ति लागू गर्ने कार्य हो। अर्थात्, आर्थिक वा जमिनको सहयोग बिना जीविकोपार्जनका विकल्पहरू सिमित हुन्छन। समाजको सिमामा बस्ने र श्रम जीवनमा भेदभावको सामना गर्नुले गरिबीको दुश्चक्रलाई जोगाउँछ र परिवारको जोविकोपार्जनका लागि कठिन परिस्थितिमा काम गर्ने अवस्थालाई निरन्तरता दिइरहन्छ।

शिक्षा र स्वास्थ्यको अधिकारको सन्दर्भमा, तथ्याङ्कले फरक परिमाणको अन्तर देखाउँछ। तर, सामान्यतया, प्रतिवेदनले गुणस्तर, पहुँच र लागत सम्बन्धी समस्याले हलियाको आफ्नो अधिकारको बारेमा सिक्ने र त्यसको रक्षा गर्न सक्ने क्षमतालाई बिग्रन सक्ने निष्कर्ष निकाल्न सक्छ। मानवअधिकार उल्लङ्घनको स्वयं लागू प्रकृति चित्र १२ मा चित्रण गरिएको छ।

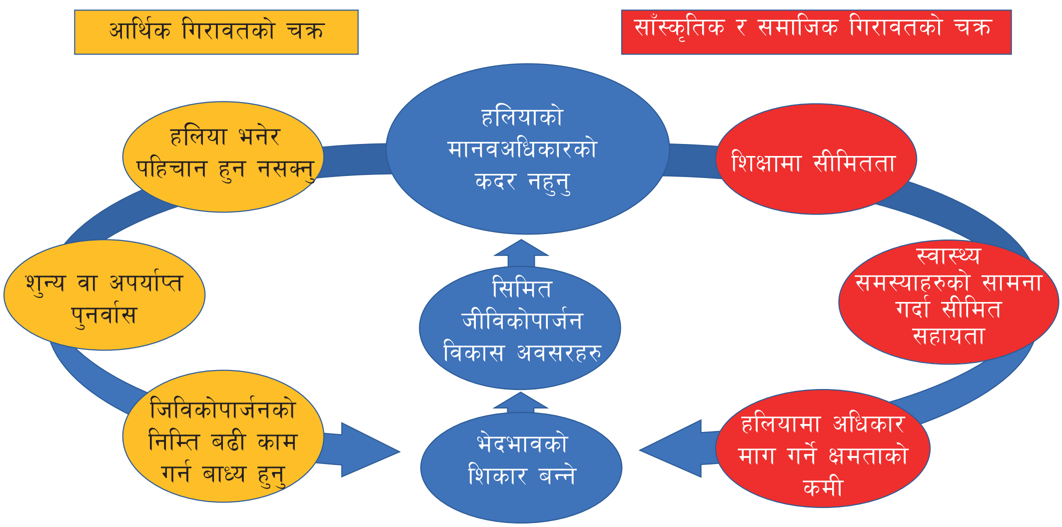

चित्र १२: मानवअधिकारको अनादरको गर्ने दुश्चक्र

राज्यका संस्थाहरूबाट कोभिड-१९ को प्रतिक्रियाको सार निकाल्न सजिलो छ: तिनीहरू हलियाको अधिकारको रक्षा गर्न असफल भएका छन् । स्वास्थ्य संस्थाहरु सेवा र जानकारी प्रदान गर्न धेरै हदसम्म असक्षम भएका छन्, विद्यालयहरूले बालबालिकाको लागि दूर शिक्षा सम्भव गर्न सकेका छैनन् र महामारीले आर्थिक परिपूर्ति प्रक्रियालाई सुस्त बनाएको छ । कोभिड–१९ ले हलियामा मानवअधिकारको सम्मान गर्नका लागि चुनौतीका दुष्चक्रहरू थोपार्ने सम्भावना छ ।

अन्तमा, लेखले दुई फरक आयाममा मानवअधिकारका चुनौतिहरूका विशिष्ट सूक्ष्मताहरूलाई ध्यानाकर्षण गर्दछ । पहिलो, लिङ्ग र अपाङ्गता ध्यान दिनु पर्ने महत्त्वपूर्ण सामाजिक वर्गहरू हुन् । उदाहरणका लागि, महिलाहरूलाई स्वास्थ्यमा पहुँच पुर्याउन धेरै कठिनाइहरू छन्, र उनीहरूले धेरै पटक काम गर्न बाध्य महसुस गर्छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि, यो स्पष्ट थियो कि पुनःस्थापना प्याकेजहरू प्राप्त गरेपछि पनि उनीहरूलाई आफ्नो जीवन निर्वाह गर्नमा थप समस्याहरू थिए र अपाङ्गता भएका व्यक्तिले सामान्य रूपमा कार्य सम्बन्धी चोटहरूको सामना गरिरहेका थिए - जुन धेरै हदसम्म क्षतिपूर्ति हुन सकेको छैन । दोस्रो, शिक्षामा पहुँच, स्वास्थ्य सेवा वा पुनःस्थापना जस्ता मानवअधिकारका धेरै मुद्दाहरू जिल्लाहरू बीच फरक छन् । त्यसपछि, यस प्रतिवेदनले यी निष्कर्षहरूमा सरकारी प्रतिक्रियाको बलियो स्थानीयकरण गर्न प्रोत्साहित गर्दछ । शिक्षा प्रदान गर्न चुनौतिहरू हुँदा केही क्षेत्रले पहुँचयोग्य स्वास्थ्य सेवाप्रदान गरिरहेका हुन सक्छन् । अर्कोतर्फ, कञ्चनपुरमा अघिल्लो दुवै मोर्चामा कमजोर पहुँच छ, तर अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पुनःस्थापना प्रदान गर्ने उनीहरूको क्षमता औसतभन्दा बढी छ ।

६. सिफारिस

स्थानीय तहको सरकारका लागि सिफारिसहरू - अनुसन्धान गरिएका विषयहरूमा:

शिक्षाको अधिकार:

- नगरपालिकाहरूले आय आर्जन गर्ने गतिविधिहरूको लागि व्यावसायिक तालिम र सीपमा आधारित तालिम प्रदान गर्न र स्थानीय तहले नियमित रूपमा अनुगमन गरी अगाडि बढ्न आवश्यक पर्ने तालिम वा सहयोगको प्रभाव सुनिश्चित गर्न नेतृत्व लिने।
- विद्यालयमा मुक्त हलियाको विद्यालय छाड्ने दर घटाउन र विद्यालयमा निःशुल्क खानाको व्यवस्था गर्ने।
- सुरक्षित, समावेशी र स्वागतयोग्य विद्यालय वातावरणलाई प्रोत्साहन गर्दै शिक्षा क्षेत्रमा हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने।

पुनःस्थापना प्याकेजको अधिकार:

- कार्यदल (संघीय सरकारद्वारा हालियाको अवस्था अध्ययन गर्न गठित एकाइ) ले प्रत्येक व्यक्ति/परिवारमा पुगेर नेपालका सबै मुक्त हलियाहरू दर्ता भएको र हलिया परिचयपत्रको सही श्रेणी उपलब्ध गराएको सुनिश्चित गर्नको लागि फिल्ड स्तरको सर्वेक्षण गर्नुपर्छ।
- उचित समयमै पर्याप्त पुनःस्थापना प्याकेजमा सोधपुछ गर्न र छिटो पहुँच स्थापित गर्न कार्यदललाई व्यापक रूपमा परिचालन गर्नुपर्छ।

मर्यादित काम/जीविकाको अधिकार

- हलियाहरू प्रमुख रूपमा कृषि क्षेत्रमा दक्ष छन्। तसर्थ आवश्यक आधुनिक कृषि औजार तथा औजारहरु समन्यायिक रुपमा निःशुल्क वितरण गरिनुपर्छ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सहित महिला र पुरुषको समान अनुपातमा हलिया नेताहरूले कृषि सहकारीहरू गठन र व्यवस्थापन गर्नुपर्छ।
- विविध सीप भएका हलिया समुदायलाई विकेन्द्रीकरण गरी आफ्नो व्यवसाय फराकिलो बनाउँदै शून्य प्रतिशत ब्याज वा अत्यन्त न्यून ब्याजमा ऋण उपलब्ध गराउनुपर्छ।
- मुक्त हलियाहरूलाई आफ्नो जीविकोपार्जनका लागि पुनःस्थापना प्याकेजमा मात्र भर पर्न नपरोस् भनेर नगरपालिकाहरूले एक घर-एक रोजगारीको अवसर कार्यक्रम ल्याउनु पर्छ।
- मुक्त हलियाहरू बीचको अनुचित ज्याला प्रणालीलाई हटाउन नगरपालिकाहरूले समान प्रकृतिको कामको लागि लिङ्ग वा जातीय भेदभाव नगरी समान पारिश्रमिक लागू गर्नुपर्छ।

स्वास्थ्य अधिकार:

- स्वास्थ्य केन्द्रहरूले मुक्त हलियाहरूलाई स्वास्थ्य सेवाहरूमा उमेर, लिङ्ग वा सामाजिक समूहको भेदभाव नगरी सहज र निःशुल्क पहुँच प्रदान गर्नुपर्छ।

प्रदेश सरकारका लागि सिफारिसहरू:

- सबै प्रकारका भेदभावका घटनाहरू (विशेष गरी जातीय भेदभाव, लिङ्गमा आधारित भेदभाव र असक्षमतामा हुने भेदभाव) को छानबिन गर्न र त्यस्ता भेदभावहरूमा संलग्नहरूलाई कारबाही गर्नका लागि कानून लागू गराउने निकायहरूलाई सशक्त र सुसज्जित बनाउनुपर्छ।

संघीय सरकारका लागि सिफारिसहरू:

- नेपालको संविधानमा व्यवस्था भएबमोजिम भूमिहीन व्यक्तिहरूलाई कानुनी अधिग्रहण र जग्गाको स्वामित्व सुरक्षित गर्न संघीय भूमि नीति बनाउने। उर्वर र सुरक्षित जग्गालाई पुनःस्थापना प्याकेजको रूपमा प्रदान गर्नुपर्छ। भूमिसुधार सम्बन्धी विशेष व्यवस्थासहितको भूमि ऐन संशोधन गर्नुपर्छ।

- सरकारले हलियाको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको सम्मान गर्दै मुक्त हलिया समुदाय भित्रै रहेका सीमान्तकृत समुदाय (महिला र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू) जो आफ्नै समुदाय भित्र धेरै भेदभावबाट गुज्रन्छ, त्यस्तालाई प्राथमिकता दिँदै उनीहरूका लागि तोकिएका कानून र प्रावधानहरू अद्यावधिक गर्नुपर्छ।

आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक
अधिकारप्रति हाम्रो प्रतिबद्धता ।

सम्पूर्ण मानवअधिकारको संरक्षणमा
अभियानको क्रियाशीलता ।

मानवअधिकार उल्लंघन तथा
हनन सम्बन्धी घटनाहरूको
जानकारी गराई मानवअधिकार
संरक्षणमा सहयोग पुर्‍याऔं ।

मानवअधिकार तथा सामाजिक रूपान्तरण अभियान, नेपाल
(काहुरास्ट नेपाल)

kf]6 aS; !#%&@, lh t hu dfu{ yfkfynL, sf7df8f}+gIkfn
kmf]g) !–$!) @) ##,$@$ (@@), ^ofS ; ±(&&–!–$!) @) ##,
O{d]n cahurast@gmail.com,cahurastnepal@gmail.com
j]a;f06 http://www.cahurast.org

/cahurast.nepal

/cahurastnepal